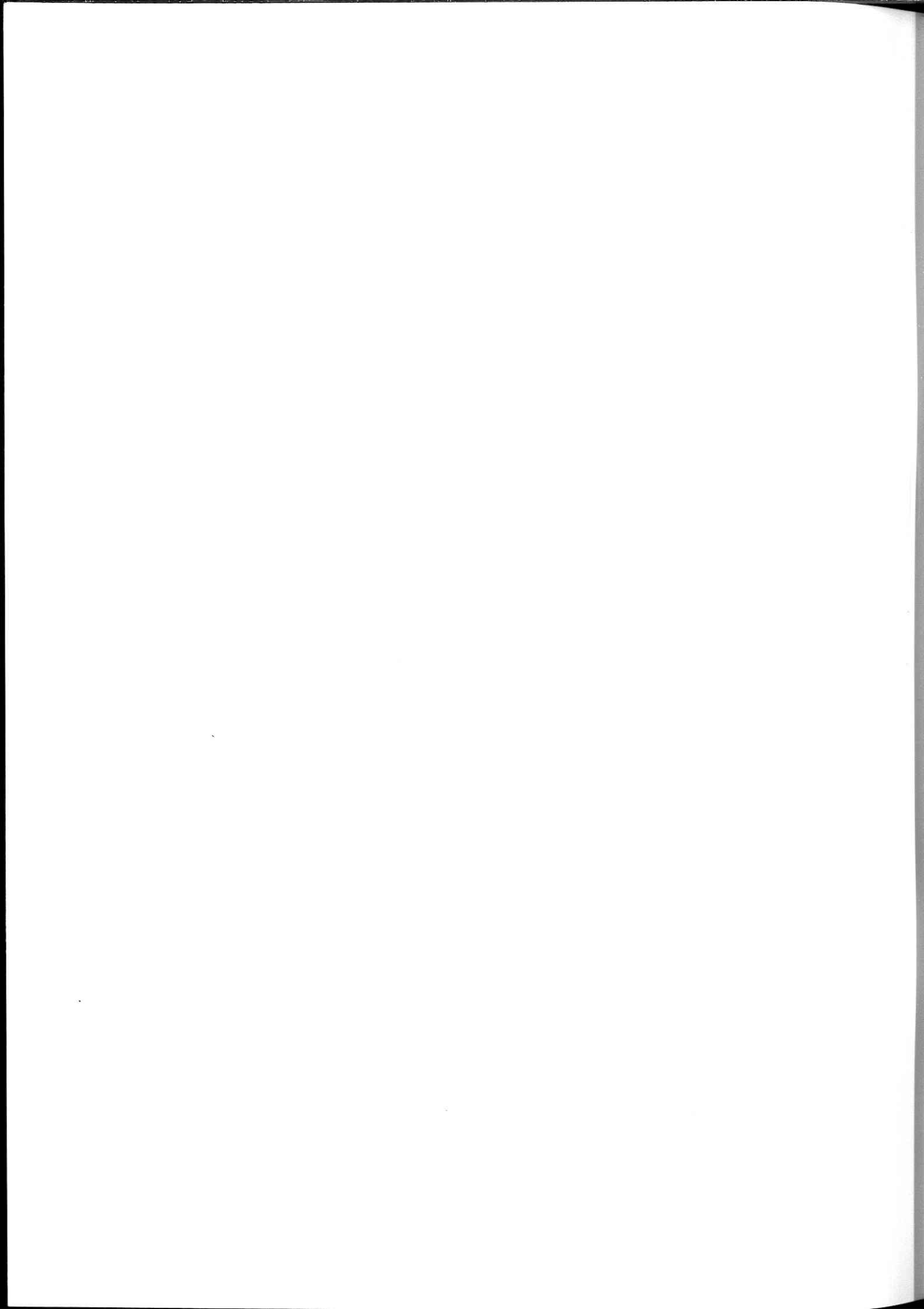

Ons Heem

Kerkstraat 17
2970 's-Gravenwezel

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 56, nr. 2
april-mei-juni 2003
Afgiftekantoor: 2970 SCHILDE
P 309404

Ons Heem

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel
jaargang 56, nummer 2
april-mei-juni 2003

ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2970 SCHILDE
P 309404

Foto's omslag:

- * Frituurkar (Verz. E. Cooremans, Merchtem).
- * Biermonnik (Verz. R. Lambie, Zutendaal).
- * Karikatuur van Pierre Van Humbeeck (Uit: *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*).
- * Mechelse Koekoek als kwaliteitsmerk (Folder Carrefour).

Redactieraad:

Julien De Vuyst	Luc Van de Sijpe
Fons Dierickx	Karel van den Bossche
Rudy Janssens	Luc Van Driessche
Jean-Marie Lermyte	Luc Van Eeckhoudt
Didier Stragier	Eva Van Hoye
Henri Vannoppen	Harry Vermeir
Dominique Vanpée	

Verz. Raymond Lambie

Midden-Brabant, een grensgebied tussen de Brusselse bieren van het lambiekttype en de Leuvense tarwe- en gerstebieren

Henri Vannoppen

1. In het Ancien Régime werd veel meer bier gedronken

Brabant was de belangrijkste bierstreek. De rijkere mensen dronken onder het Ancien Régime *goed bier*. De minder gegoeden moesten zich tevreden stellen met *middel bier* en *cleyen bier*. Het klein bier had in de 18de eeuw een alcoholgehalte van 0,8° tot 2° en was bestemd voor plaatselijk gebruik. Het sterke en goede bier had in de 18de eeuw een alcoholgehalte tot 8° en werd ook uitgevoerd.¹

Men heeft berekeningen gemaakt over het hoofdelijk bierverbruik in de Zuidelijke Nederlanden. Hierbij constateren we voor Leuven de volgende evolutie:

- 1372: 0,76 l /dag
- 1524: 0,75 l
- 1628: 1,10 l
- 1640-1650: 0,89 l
- 1690-1700: 0,90 l
- 1736-1747: 0,43 l
- 1762-1772: 0,70 l
- 1782-1793: 0,61 l

In Zoutleeuw werd gemiddeld 0,65 l bier/dag verbruikt in de periode 1720-1730.

De meeste historici stellen het zo dat men in het Ancien Régime driemaal meer bier dronk dan nu. De knechten dronken 3 à 7 l bier per dag tijdens de oogst.²

2. De banbrouwerij

Belastingen hadden hun invloed op de prijs en het succes van het bier. Sommige heerlijkheden hadden hun eigen banbrouwerij. In Diepenbeek was een banbrouwerij, het Paenhuys, waar de inwoners verplicht waren hun bier te kopen of te laten brouwen. Zo kregen de lokale heren de directe controle over de *paencijns*, een belasting op het bier. Import van bier was in verscheidene heerlijkheden verboden, tenzij de vaten de plaatselijke belastingscontroleurs passeerden.³

¹ J. VAN DEN BROECK, *Promenade in de pruikentijd. De Zuidelijke Nederlanden met een maat Madrid, een wasem Wenen en een part Parijs 1700-1795*, Antwerpen, 1995, p. 264.

² E. AERTS, Het hoofdelijk bierverbruik in de zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800). Enkele kanttekeningen, in : *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1998, afleveringen 1-3, p. 43-60 (Dit kwam overeen met het Liber Amicorum Raymond Van Uytven).

³ L. DE KEYZER, *Het Openluchtmuseum van Bokrijk*, s.l., s.d.

3. Een biermonopolie voor Hoegaarden

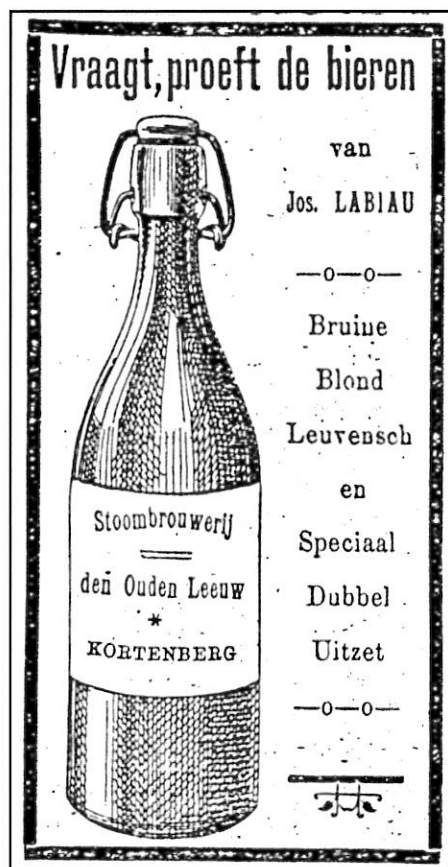
Hoegaarden was een Brabants dorp dat in het prinsbisdom Luik lag, dus een Luikse enclave in Brabant en dat sedert 1288. In de 18de eeuw waren er 35 brouwerijen en ca. 120 boerenbrouwers. In 1740 was er een slechte graanoogst. In Brabant kwam er een verbod om bier en jenever te brouwen. Men had het graan nodig voor het brood. Hoegaarden was een Luikse enclave en hield geen rekening met dit verbod. Daardoor kreeg Hoegaarden een monopolie op de biermarkt. In 1776 voerde de Oostenrijkse Nederlanden 24000 amen bier uit. 15000 amen kwamen daarbij uit Hoegaarden. Dat wijst op het belang van Hoegaarden als biergemeente. Hoegaarden was bekend om zijn witbier. In 1958 sloot de brouwerij Tomsin. Dit was de laatste brouwerij in Hoegaarden. In 1966 herbegon Pierre Celis met de Witte van Hoegaarden. Het werd een groot succes. In 1985 verkocht hij de brouwerij te Hoegaarden aan Stella-Artois. In 1992 startte hij in Austin in Texas met de Celis Brewery. Deze brouwerij werd in 2000 gesloten.⁴

4. Teveel herbergen in de 18de eeuw en het edict van 1779

In 1778 werden in de Oostenrijkse Nederlanden de herbergen geteld. Eén zaak was duidelijk: het aantal herbergen was sterk gestegen. Het edict van 1779 omschreef het als volgt: "*den nomber der herbergen aengegroeyt is, ende nog daegelijks aangroeyt*". De wetgever zou hierop reageren. Maar herbergen brachten voor het land zaad in het bakje via drankaccijnzen. Een beperking van het aantal herbergen kwam er niet. Om de orde te handhaven, evenals de goede relaties met de kerk, beperkte men de openingsuren. De ordonnanties van 1711 van keizer Karel VI regelde reeds de sluitingsuren van de herbergen. Keizerin Maria-Theresia bepaalde in het edict van 1779 dat het sluitingsuur van de herbergen in de winter 20 u. was en in de zomer 21 u. De koster moest in elke parochie op die tijdstippen de klokken luiden. Om conflicten met de katholieke kerk te vermijden, moesten de herbergen op zon- en feestdagen dicht blijven onder de hoogmissen, het sermoen en de vespers. Daarna mochten ze opengaan.⁵

5. Dokter Wauters uit Moerzeke was formeel: "bier is beter dan water, vooral dan Uytzet"

Bier werd niet alleen als drank gebruikt in de Nederlanden. Men deed ook bier in de sauzen, in de soepen en in de potagie (een hutsepot van roggebrood, aardappelen, groenten en zo mogelijk vlees). Bier was eten en drinken volgens dokter Pieter Engelbert Wauters. Wauters was afkomstig uit Moerzeke. Hij was licentiaat in de medicijnen van de Leuvense universiteit. Hij werd dokter te Wetteren. In 1798 schreef hij zijn beroemde *Dissertation Uytzet*. Uytzet of Uitschep was een wit bier. Water drinken was volgens dokter Wauters een groot risico. In de rivieren vond men verrotte planten, dierenkrenge, rioolspacie en industrieel afval. Bij het maken van Uytzet gebruikte men goede gerst, zeer fijne hop en water van een uitstekende kwaliteit. Uytzet was een beetje bitter, een beetje pikant. Als men een glas inschonk, parelde het vocht mooi en het schuim zag wit. Uytzet in Wetteren was goed voor de darmen en een middel tegen waterzucht. Bij epidemieën van dysenterie werden de inwoners van Wetteren, die Uytzet dronken, bijna niet getroffen. Wauters vergeleek

Publiciteit voor de stoombrouwerij Den Ouden Leeuw van Jos. Labiau te Kortenberg (ontleend aan *Ons Brabant*, 1 april 1906). Deze brouwerij brouwde ook Uytzet.

⁴ J. VAN DEN BROECK, o.c., p. 265.

J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven, 1959, p. 86-89, p. 114-115.

S. VANSWEEFELT, Gesprek met Pierre Celis (76). Hoegaardenaar blikt terug op succesverhaal van De Witte. Geen klein bier, in: *Het Laatste Nieuws*, 15 juni 2001.

⁵ J. VAN DEN BROECK, o.c., p. 66-67.

ook graag Uytzet met andere streekbieren. In de 18de eeuw vonden we: Peeterman in Leuven, donkere Faro en Lambic in Brussel, Sirtort in Mons en witte Caves in Lier. Witte bieren waren volgens Wauters niet voldoende gekookt. Ze waren slecht voor de maag en konden depressies veroorzaken. Bij de meeste bruine bieren kookte men te lang en er werd ongebluste kalk, kalfs- en ossenpoten aan toegevoegd. Het enige gezonde bier volgens dokter Wauters was Uytzet uit Wetteren. Het was zelfs eerder een medicijn dan een bier⁶. Uytzet was een typisch bier voor Oost- en West-Vlaanderen. Brouwmeester Labiau in Kortenberg, die uit Gent afkomstig was, maakte Uytzet. Hij was brouwer in de stoombrouwerij Den Oude Leeuw te Kortenberg.⁷ De brouwerij St.-Martinus van brouwer Constant Janssens te Weerde maakte Bruin, Tafelbier, Kleinbier en Uytzet. De publiciteit van deze brouwerij vinden we terug in de ontmoetingsruimte van het Heemhuis van de heemkring De Semse te Zemst. Belangrijk is ook dat dokter Wauters in zijn studie eveneens de Leuvense Peeterman en de Brusselse Lambic vermeldde.

6. Brusselse bieren van het lambiektipe

Wie aan Brussel denkt, herinnert zich bieren zoals Lambiek, Geuze, Kriek en Faro. Lacambre sprak in 1851 over Lambiek, Faro en Maarts Bier. Jonge Lambiek is een bier dat men kan vergelijken met het brouwsel dat men in stenen potten dronk in de tijd van Breughel. In de tweede helft van de 19de eeuw ontstond de Geuze. Hiervoor gebruikte men de lege champagneflessen uit de Brusselse drankhuizen. Faro was een mengsel van Lambiek en Maarts Bier en werd op smaak gebracht met kandij-suiker, vandaar de zoete smaak en de donkere kleur. Bij de inhuldiging van het *Maison du Peuple* (Volkshuis) te Brussel in 1886 werden er 25 tonnen Faro, elk van 250 liters, leeg getapt. Maarts Bier was *fluitjesbier*. Kriek werd bereid met Schaarbeekse krieken. De brouwerij Gebroeders C. en E. Schuermans te Kortenberg verkocht in 1906 Geuzelambiek en Kriekenlambiek in flessen.⁸

Publiciteit voor de stoombrouwerij St.-Amand van de Gebroeders Schuermans te Kortenberg (ontleend aan *Ons Brabant*, 1 april 1906). Deze brouwerij brouwde Geuze- en Kriekenlambiek.

De brouwerij Schuermans in de Vierwegenscheden te Kortenberg.

⁶ *Ibidem*, p. 264.

⁷ G. VAN ROEY en H. VANNOPPEN, *Kortenberg, brouwerijgemeente. Evolutie van de brouwerijen en bieren in de huidige fusiegemeente Kortenberg-Curtenberg*, 1993-1994, nr. 3, p.115-116.

⁸ *Ibidem*, p. 96-97.

Niet iedereen bewonderde de Brusselse bieren. Victor Hugo maakte in 1837 in Brussel kennis met Lambiek en Faro: *"Ik kan maar niet wennen aan wat ze hier drinken. Niets zo misselijk makend als die Faro en die Lambiek. Ik sla de wijn van Vlaanderen en de wijn van Normandië bepaald laag aan. Geef mij maar de cider van Bourgondië en het bier van Bordeaux"*.⁹

Faro en Lambiek waren populair bij de brouwers in Noord en West-Brabant, onder andere te Merchtem. De bekende Merchtemse toondichter August De Boeck componeerde *Geuze Lambiek*. In de Eerste Wereldoorlog eisten de Duitsers de koperen vaten op. Het brouwen werd in 1917 in één bedrijf gecentraliseerd. Men was dus verplicht om samen te werken voor de bereiding van Lambiek, Geuze, Kriek en Faro. In Merchtem was de centrale brouwerij in 1917 bij brouwer Joseph Van Ginderachter in Merchtem-centrum. Hier brouwden de brouwerijen Van Capellen, De Block van Peizegem, Vanden Borre, Sergoyne en Stuckens. De brouwerij van Hendrik Van Assche in de Stooftstraat te Merchtem, gebouwd in 1896, was oorspronkelijk ook een brouwerij van Lambiek en Faro. De familie Van Ginderachter had een brouwerij langs de Langesteenweg te Merchtem. De familie vestigde zich hier in 1888. Brouwer Corneel Van Ginderachter specialiseerde zich in het brouwen van Geuze en Kriek. In 1928 bracht zijn zoon Joseph Van Ginderachter (1889-1959) een nieuw bier Ginder Ale op de markt. Hij was burgemeester van

Het drankhuis De Faro te Kortenbergh, tevoren het Grand Hotel (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

Gemeente Erps-Querps

OPENING DER HERBERG

"BIJ SPOONTJE"

Op Zaterdag 12 Mei 1934
door de welgekende
TUUR en DIKKE FIE

En dégustation : Alle fijnste bieren, wijnen en cocktails.
IEDEREEN IS WELKOM!!!

GROENENDAEL

BIEREN: Export, Bock, Nectar, Pilsen, Gueuze, Faro

De Pot Houder : **THEO DECKERS**
Vilvoordsche baan, 6 **ERPS-QUERPS**

De opening van de herberg Bij Spooontje te Erps-Kwerps op 12 mei 1934. Onder de bieren vinden we de traditionele zoals Geuze en Faro en de moderne zoals Pilsen en Export (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps)

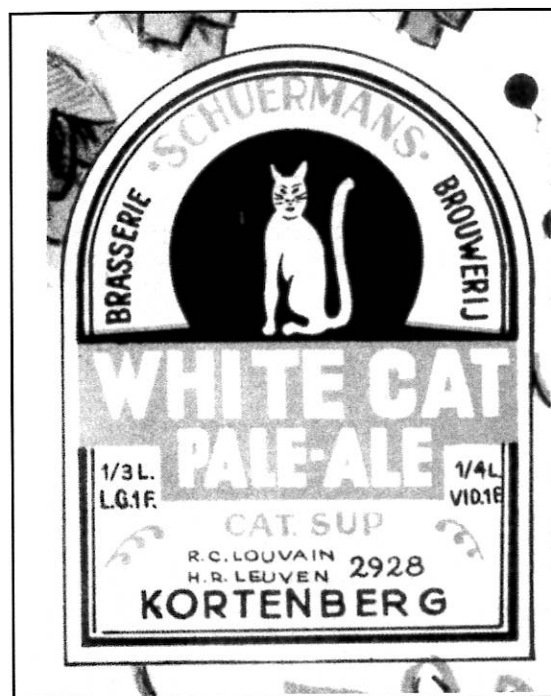
⁹ Op Schrijvers Voeten. Victor Hugo. België, vertaling Ernst van Altena, Utrecht-Antwerpen, 1986, p. 33.

Merchtem. Tot in 1991 werd er te Merchtem in de brouwerij Ginder Ale, toen reeds Martinas en toegetreten tot de Groep Artois, gebrouwen. De Ale-bieren waren populair na de oorlog. Ze kwamen in de plaats van de bieren van het lambiektipe. As-Ale kwam van de brouwer Hendrik Van Assche te Merchtem. Cap-Ale kwam van de brouwerij Van Capellen te Merchtem¹⁰. Ook in Kortenberg was deze evolutie merkbaar. De brouwerij Schuermans brouwde Cort Pils, White Cat Pale Ale, een katteke en Hard's Ale ne Haitsel en dat in plaats van Geuze- en Kriekenlambiek. Andere tijden, andere modes.

Etiket van Cort Pils van de brouwerij Schuermans (affiche Grote Vogelmarkt van de Kiewit te Kortenberg, 1959).

Geuze was populair in Brussel, het Payottenland en Noord-West-Brabant. Ook in volkse taferelen kwam het aan bod. Jan Joostens omschreef een cafébezoek in Brussel tijdens het interbellum als volgt: *"Ket bestelde 'deux geuzes à bouchon'. Wat is dat allemaal dacht de Sloeber. Hij keek naar de bazin, die twee grote flessen bier één voor één tegen haar buik hield. Ze duwde de hals van de fles in een ijzeren toestel, trok aan een hefboom en met een droge slag was de stop uit de fles. Ze bracht de twee flessen met twee glazen bij de klanten, goot een deel van het parelend schuimend bier erin"*.¹¹ Ook in Zaventem waren er sporen van Geuzebrouwers.

Etiket van Hard'Ale van de brouwerij Schuermans (affiche Grote Vogelmarkt van de Kiewit te Kortenberg, 1959).

Etiket van White Cat Pale Ale van de brouwerij Schuermans (affiche Grote Vogelmarkt van de Kiewit te Kortenberg, 1959).

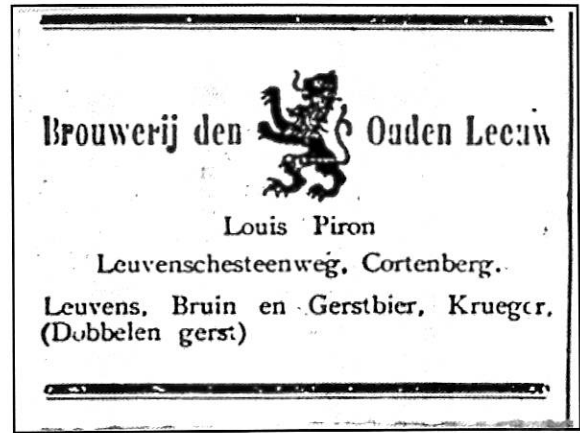
¹⁰ Met dank aan Raf Asselman en Pol Feytens van de heemkring Soetendaele van Merchtem voor hun heemkundige praatjes rond brouwerijen en herbergen.

¹¹ J. JOOSTENS, *Vlierbeek of de memoires van de sloeber*, Leuven, 1982, p. 81.

7. Leuvense tarwe –en gerstebieren

In Leuven had men tarwebieren en gerstebieren. Tarwebieren waren bieren zoals Peeterman en Leuvens. Peeterman was een sterker en amberkleurig bier. In het begin van de 19de eeuw bestond de gewoonte om bij het opkoken kalfspotten of stokvis toe te voegen. De Leuvense gerstebieren zoals Dubbele Gerste, Enkele Gerste en Maart Bier werden eerst belangrijk vanaf 1840. Gersten was in principe een bleek bier. De brouwerij De Oude Leeuw van Louis Piron te Kortenberg brouwde in 1903 Leuvens, Gerstbier en Dobbelen gerst. De brouwerij Van Roey in Meerbeek maakte Leuvens en Extra als klassieke bieren. Extra was donkere Leuvens met karamel. Voor het Leuvens had de brouwerij een goede reputatie en het vatenbier werd ook aan bierhandelaars geleverd.¹²

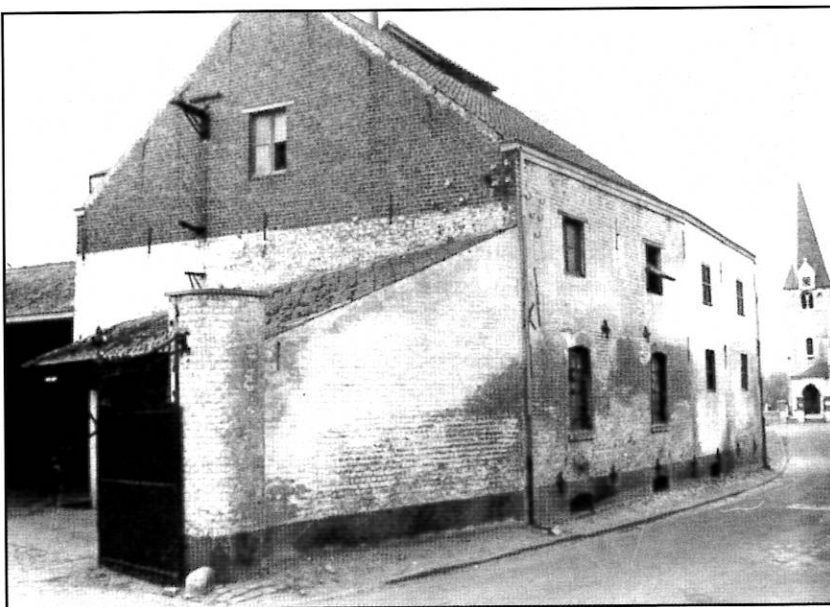
De bekende Franse schrijver Victor Hugo (1812-1885) bracht in augustus 1837 een bezoek aan Vlaams en Frans Vlaanderen. Hij schreef over het Leuvens bier: "Ik drink bier als een Vlaming. Het Leuvense bier heeft een zoe-tige nasmaak, die doet denken aan dode muizen. Heel lekker".¹³

Publiciteit voor de brouwerij Den Ouden Leeuw van Louis Piron te Kortenberg (ontleend aan 't Eekhoornje, 30 augustus 1903).

In 1859 werd het *Liedeken ter gelegenheit van Halle en Lovenkermis* gezongen door de *Sociëteit De Eendragt* in de herberg op de hoek van de Pachecostraat te Brussel. Men bezong in het lied de Peeterman: *Vermits als dat men hier zyn wel geseten Sa baas brengt ons ne pot met Peeterman Wy mogen de goederen bieren niet vergeten Want daer zyn wy regte minnaers van. Want het is door de goede bieren Dat den Brusselaer maekt veel plaisier*.¹⁴

Wie Leuven zegt denkt aan de Peeterman. De Brusselaars hadden geen hoge dunk van de Leuvenaars. De Ket was geen groot voorstander van Leuven en van de Peeterman: "Leuven, zo een boerenstad, daar kennen ze de Peeterman, dat is alles, voesj niks".¹⁵

De brouwerij Van Roey te Meerbeek, waar Leuvens gebrouwen werd (foto Das, 1977).

¹² G. VAN ROEY en H. VANNOPPEN, *o.c.*, p. 98.

¹³ *Op Schrijvers Voeten. Victor Hugo. België*, vertaling Ernst van Altena, Utrecht-Antwerpen, 1986, p. 19.

¹⁴ *Velpelven*, 2001, nr. 2.

¹⁵ J. JOOSTENS, *o.c.*, p. 81.

Besluit

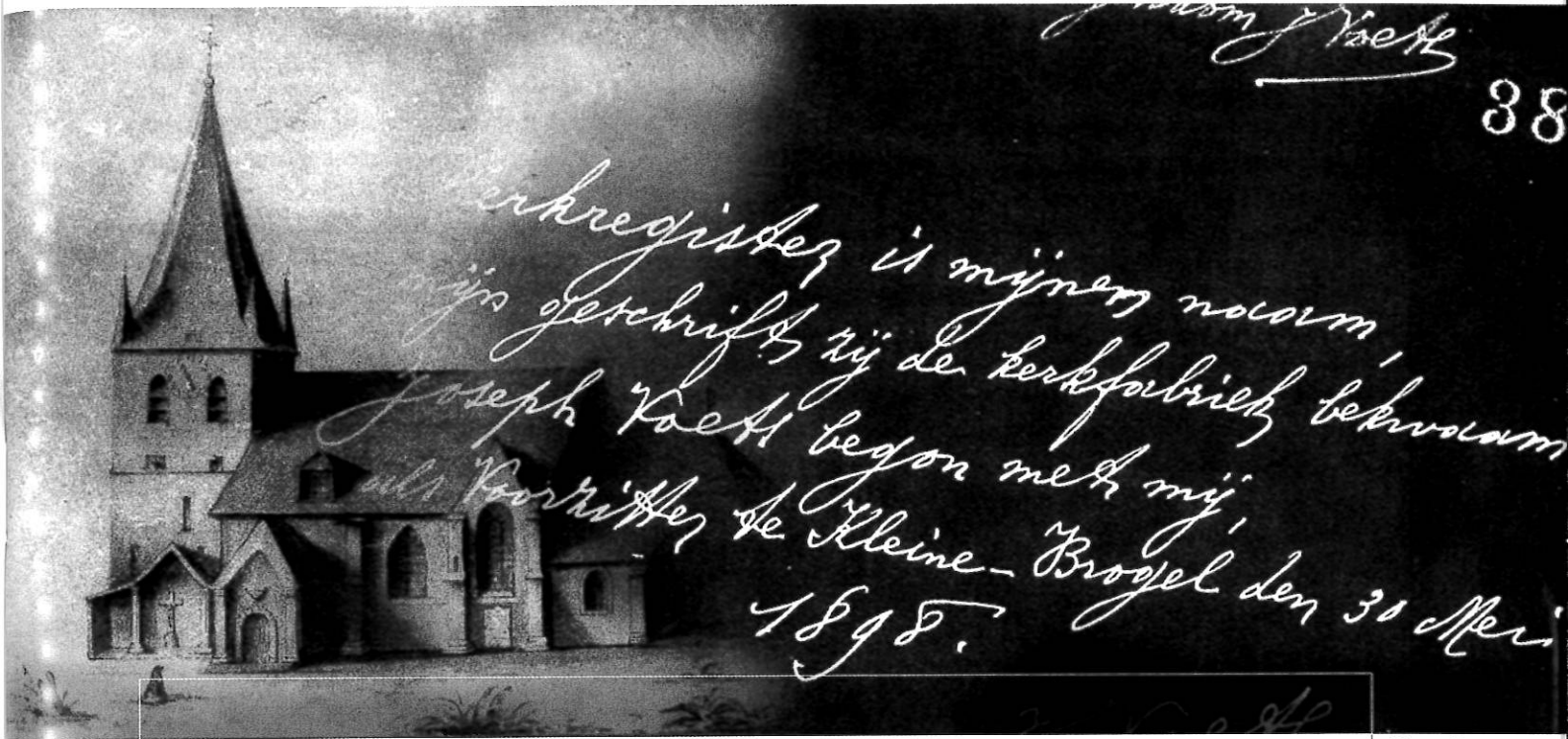
Voor 1914 was Midden-Brabant een gebied op de grens van twee bierzones: de Brusselse zone met bieren van het lambiektype, verspreid over het Payottenland, Noord-West-Brabant en de Brusselse agglomeratie en de Leuvense zone met tarwe- en gerstebieren, eerder witbieren, die verspreid waren over het Leuvense en een groot stuk van Oost-Brabant, denk maar aan Hoegaarden. In de Kortenbergse brouwerijen kwamen deze oude biersoorten algemeen voor tijdens de Belle Epoque. Dat kunnen we afleiden uit de publiciteit in de lokale pers. Na de Eerste Wereldoorlog schakelden hier ook de brouwerijen over naar de Pilsbieren en de Ale-bieren, naar het Britse model.

Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

Oproep voor het themanummer 'orden en eretekens'

In 2004 voorziet *Ons Heem* een speciaal nummer rond orden en eretekens. We doen daarom ook beroep op onze heemkringen en op onze lezers met de vraag of ze documentatie rond dit thema hebben. Waren er middeleeuwse orden zoals de Orde van Malta, de Duitse Orde of de Orde van het H. Graf actief in je gemeente? Hadden ze daar kastelen of pachthoven? Waren er heren of edellieden van je gemeente lid van deze orden? Zijn er grafzerken bewaard met symbolen van deze middeleeuwse orden of ook andere orden uit het Ancien Régime zoals het Gulden Vlies? Ook reproducties van schilderijen kunnen wat dat betreft interessant zijn. Bestaan er schilderijen waarbij inwoners van je gemeente de Légion d'Honneur, de Wilhelmusorde, het IJzeren Kruis of het Kruis van St.-Helena kregen? Werden er speciale banketten aangeboden wanneer leden van de gemeenteraad of van het schepencollege de Leopoldorde kregen. Spijskaarten kunnen in verband hiermee een mooie illustratie vormen. Wie kan een artikel schrijven over de Orde van de Vlaamse Leeuw? Wie kan een artikel schrijven over de eretekens die door onze bisdommen uitgereikt worden, zoals het Sint-Romboutskruis in het aartsbisdom Mechelen-Brussel? Inlichtingen en tekstmateriaal kunnen bezorgd worden op het redactieadres van *Ons Heem*: Heemkunde Vlaanderen vzw, Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel, tel.: 03/658.90.34, fax: 03/685.59.30, e-mail: eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be, website: www.heemkunde-vlaanderen.be.

Henri Vannoppen

De archieven van kerkfabrieken 19de-20ste eeuw: een miskende historische bron. Het Limburgse voorbeeld¹.

Verz. Raymond
Lambie

Luc Van de Sijpe

Inleiding

Hoe ouder archiefstukken zijn, hoe meer belangstelling ze opwekken. Dat is de belangrijkste verklaring van de verwaarlozing van het recent, 19de en 20ste eeuws (kerk)archief. Zeer ten onrechte.

Voor het lokaal historisch en heemkundig onderzoek bevatten de recente kerkarchieven zeer interessant materiaal.

Alle vorsers kennen uiteraard de parochieregisters die toebehoren aan het parochie-archief. Maar de vele andere bescheiden van zowel dat parochie-archief als dat van het archief van de kerkfabriek blijven onbekend. Ook in de vele dorpsmonografieën of lokale historische studies werd van deze bron zelden gebruik gemaakt.

Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is zeker de beperkte toegankelijkheid van deze archieven. Slechts een klein gedeelte ervan is gedeponneerd in de rijksarchieven en geïventariseerd. Het grootste gedeelte bevindt zich dus nog verspreid in de parochies, is niet geordend, laat staan geïventariseerd.

Een uitzonderlijke situatie in Limburg

In de periode 1998-2001 werd door R. Nijssen, werkleider bij het Rijksarchief in Hasselt, in samenspraak met de bisschop van Hasselt een volledige inspectieronde in de provincie Limburg doorgevoerd waarbij alle kerkarchieven

¹ Een handige en recente gids voor de problematiek rond de kerkarchieven is: W. DE KEYZER, e.a., *Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de kerkfabriek en van andere parochiearchieven*, Brussel, 1997, 105 p. (Uitgave van het Algemeen Rijksarchief, MAS, nr 96) met literatuuropgave.

Zie verder: J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, deel 1 *Nieuwste Tijden 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993, in het bijzonder p. 246-263.

gecontroleerd werden. Daarbij werd aangedrongen om het nog aanwezige archief in depot af te staan aan het Rijksarchief te Hasselt.²

Ongeveer 2/3 van de Limburgse kerkfabrieken ging in op het voorstel van het rijksarchief. Hierdoor zijn deze kerkfabrieken van de lastige taak van archiefbeheer verlost.

De centrale bewaring van de kerkarchieven te Hasselt en de complete inventarisatie ervan, geven aan de geschiedkundigen ideale mogelijkheden om in de toekomst deze bronnen veelvuldig en eenvoudig te consulteren.

Een aantal Limburgse kerkfabrieken besloot omwille van principiële redenen, niet in te gaan op het voorstel van het rijksarchief en bewaart het kerkarchief zelfstandig. De 22 kerkfabrieken van Tongeren worden per uitzondering door het stadsarchief van Tongeren beheerd. Ook hier wil men het kerkarchief op korte termijn inventariseren.

Inzake ontsluiting van 19de en 20ste eeuwse kerkarchieven neemt de provincie Limburg dus prominent het voortouw. In de andere provincies ontbreekt een initiatief zoals dat van R. Nijssen. Ook het aantal inventarissen van kerkarchieven is er beperkt en het onderzoek zeker niet systematisch aangepakt.

Kennismaking met enkele 19de en 20ste eeuwse kerkarchieven: Hamont, Achel, Kaulille en Kleine-Brogel³

Welke waarde kerkarchieven hebben voor de lokale vorsers, licht ik hier toe aan de hand van voorbeelden uit het noorden van Limburg. Het betreft vier kerkfabrieken die hun archief niet hebben afgestaan aan het Rijksarchief te Hasselt, nl. Hamont, Achel, Kaulille en Kleine-Brogel. Van het kerkarchief van Hamont en van Kleine-Brogel bestaat een (niet gedrukte) inventaris. Deze kan bij de voorzitter of secretaris van de kerkfabriek worden opgevraagd. Van de kerkarchieven van Achel en Kaulille worden op dit moment, onder impuls van de plaatselijke heemkundige kringen, een inventaris voorbereid.

Op deze manier wordt ingegaan op een oud verlangen van de in dit gebied zeer actieve heemkringen om kerkarchieven voor onderzoek open te stellen.

Parochie en kerkfabriek

Bij de inventarisatie van kerkarchieven wordt steeds een onderscheid gemaakt tussen enerzijds het archief van de kerkfabriek, de instelling die zich bezighoudt met het onderhoud van het kerkgebouw en de materiële voorzieningen voor de eredienst en anderzijds het archief van de parochie of m.a.w. het archief dat de pastoor naliert in zijn functie als parochieherder.

Bij het archief van de kerkfabriek maakt men daarbij nog onderscheid tussen het archief ouder dan 1810 en jonger. In 1810 werd immers een nieuwe wet van kracht die de kerkfabriek als een openbare instelling inrichtte. In de meeste gevallen wordt bij de inventarisatie van kerkarchieven dit chronologisch onderscheid ook toegepast op de archieven van de parochie.

De kerkarchieven van Hamont en Achel beschikken over archief ouder dan 1810. Het kerkarchief ouder dan 1810 van Kaulille en Kleine-Brogel is in de jaren 1960 gedeponeerd in het rijksarchief te Hasselt.

Wij beperken ons in dit artikel tot een verdere kennismaking met de kerkarchieven van na 1810.

Napoleontische wet betreffende de inrichting van de kerkfabrieken van 31 december 1809

Tot op vandaag zijn de Belgische kerkfabrieken nog steeds georganiseerd volgens het decreet van 31 december 1809, uitgevaardigd door de Franse keizerlijke administratie⁴. Deze wet bevestigt en normaliseert een situatie die tijdens de revolutie in verschillende fasen reeds toegepast werd.

Het decreet zelf is zeer bondig samengesteld. In tegenstelling tot de kerkfabrieken van het Ancien Régime, werd de moderne kerkfabriek ingericht als een openbare instelling. Er is een onderscheid gemaakt tussen een wetgevend orgaan, de kerkfabriekraad en een uitvoerend orgaan, het bureau van kerkmeesters. Evenwel is de kerkfabriek onderworpen aan een drievoudige voogdij. Haar besluiten en daden worden goedgekeurd en/of geadviseerd door het gemeentebestuur, het provinciebestuur of de nationale overheid en het bisdom.

² Zie R. NIJSSEN, De bewaring en raadpleegbaarheid van kerkarchieven uit de 19de en 20ste eeuw in het Rijksarchief te Hasselt, in: *Limburg-Het Oude Land van Loon. Kleine reeks*, nr.1, Hasselt, 2002, p. 13-25.

De *Lijst van de beschikbare publicaties* van het Algemeen Rijksarchief, dd. 01.03.2003 vermeldt 31 inventarissen van Limburgse kerkfabrieken, gepubliceerd in de periode 1998-2002.

³ Met dank aan de heer G. Schalley, ontvanger van de kerkfabriek te Kleine-Brogel en Mevr. Ann Rombaut, archivaris van de Heemkundige kring uit Kaulille voor hun medewerking

⁴ *Décret impérial du 30 Décembre 1809 concernant les Fabriques*. De eerste publicatie in België van dit decreet werd uitgegeven door J. A. Latour, Luik, 1810.

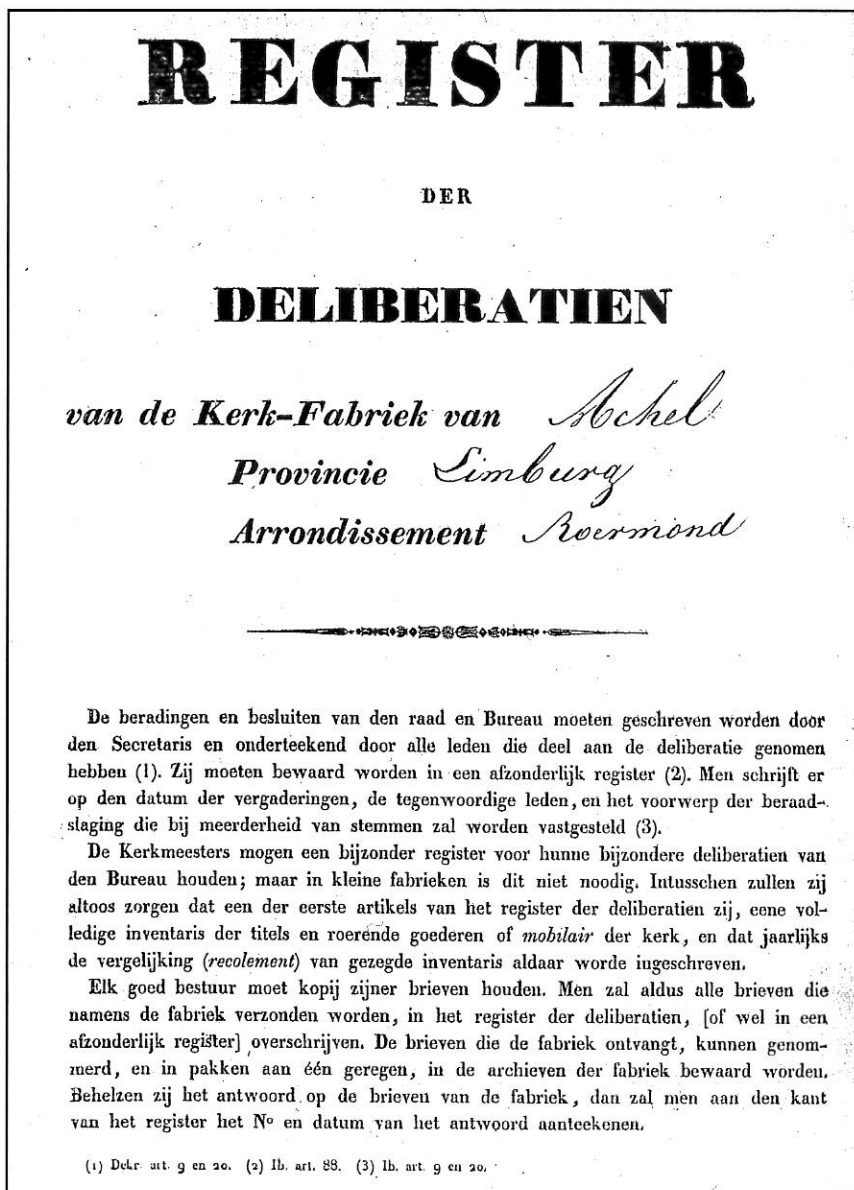
In toepassing van het Lambermontakkoord werden de bevoegdheden m.b.t. de kerkfabrieken in 2002 overgeheveld naar de Gewesten. Momenteel lopen discrete gesprekken om de wet van 1809 aan te passen. Vooral op begrotingstechnisch vlak is er dringend een modernisering noodzakelijk.

Deze ondergeschikte rol aan de overheid zorgde aanvankelijk voor groot verzet. De meeste parochies functioneerden in de beginfase, tussen ca. 1810 en 1836 niet volgens de nieuwe richtlijnen. In andere gevallen hielden sommige kerkfabrieken zich aan minimale voorschriften en volgden zij voor het grootste gedeelte nog de regels van het Ancien Régime. Dit was zeker het geval voor de boekhouding.

In het bisdom Luik, waartoe de provincie Limburg tot 1968 hoorde, was de situatie nog slechter omdat er geen bisschop werd benoemd en men er nog meer afkerig was van de anti-Roomse overheidspolitiek. Pas in 1835 werd door de eerste bisschop van het nieuwe regime, Corn. Van Bommel, werk gemaakt van de modernisering van de kerkfabrieken in het bisdom Luik. Alle pastoors werden o.m. via een instructie⁵ aangemaand om de Napoleontische wet toe te passen. Bisschop van Bommel zette zijn instruc-

tie kracht bij door het laten drukken van alle registers en formulieren noodzakelijk voor de goede werking van de kerkfabriek. Zo waren er aparte registers voor de notulen van de vergaderingen van de kerkraad, voor het stokregister van titels, het stokregister van ontvangsten en uitgaven, formulieren voor de begrotingen en rekeningen. Wie een snelle blik werpt op de bestaande inventarissen van de Limburgse kerkarchieven, merkt dan ook onmiddellijk op dat vrijwel alle kerkfabrieken in die periode echt starten met archiefvorming. Zelden beschikken kerkfabrieken over ouder materiaal.

Toch bestonden reeds vroeger, zelfs voor de wet van 31.12.1809, concrete richtlijnen over het bestuur en het beheer van kerkfabrieken. Zo ook troffen we in de kerkarchieven van de 4 Noord-Limburgse kerkfabrieken voorgedrukte formulieren van het zogenaamde Budget of begroting van de kerkfabriek aan. Maar na studie van deze

Titelblad van het "Register der deliberatien" van Achel (1836). (Verz. Luc Van de Sijpe)

⁵ C. VAN BOMMEL, ed., *Statuta Dioecesis Leodiensis*, Luik, 1851 (en latere edities, o.m. 1947)

De Instructie over het bestuur der kerkfabrieken, Luik, 1835 (Heruitgave, s.l., 1916).

STOKREGISTER

DER TITELS

van de *Kerk-Fabriek van Hamont.*

Provincie Limburg.

Arrondissement Roermond.

Het dekreet van 30 December 1809 schrijft de wijze voor, waarop dit register moet gehouden worden.

De Secretaris van den Bureau zal, volgens orde der dagteekening, op het Stokregister voluit overschrijven:

1°. De akten van fundatie, testamenten, donaties, en in het algemeen alle titels van eigendom, gelijk constitutie of belegging van renten, nieuwe titels, enz.

Men moet als titels beschouwen, de transactien of willige verdragen nopens onroerende goederen en renten; de besluiten of ordonnantien van den Bisschop de reductie der fundatie, en in het algemeen alle documenten die betrekking hebben tot den eigendom der goederen, of derzelver lasten.

2°. De pachtbrieven en huurceelen. Elk stuk moet door den Ew. H. Pastoor of Deservitor en door den President van den Bureau worden ondertekend, en gecertificeerd oonform aan het origineel.

Men moet de dagteekening of *datum* der jaargetijden zorgvuldig bepalen, alsmede de verdeeling der inkomsten welke aan elk jaargetijde vast zijn.

Het Register moet beginnen met de beschrijving van de Kerk, van het Pastoors huis, van derzelver toebehooren, en servituten die ze bezwaren (1).

De fabrieken, die tot dus verre geen groot Stokregister der titels gehad hebben, zullen wel doen, indien zij hunne titels rangschikken (*classer*) volgens hunne oude registers, overschrijvende aan het hoofd van elken titel den tekst van het oud register of *stok*, en ze allen achter één nummereerende. Na elken tekst zal men een weinig ruimte laten, om er te kunnen terugwijzen naar titels die naderhand zullen gepasseerd worden, en die op orde van dagteekening zullen worden ingeschreven.

Met de oude registers na te zien zal men bij de verloren renten de oorzaak aantekenen van haar verlies, ten einde onnoodige navorschingen in het vervolg voor te komen.

NB. Geen artikel van inkomsten mag zonder eene speciale autorisatie der Gedeputeerde Staten uit het register worden uitgeschrapt.

Wat nu de renten van nieuwe grondlegging aanbetreft, men moet zorgvuldig nazoecken, welke kapitalen voor derzelver grondlegging of constitutie gediend hebben, en alle lasten die op die oude kapitalen stonden, aantekenen (2.)

De overschrijving der titels in het groot Stokregister is een der voornaamste pligten van den secretaris.

(1) Besluit van 2 Januarij 1824. (2) *Zie afgeloste kapitalen.*

Titelblad van het "Stokregister der titels" van Hamont (1836). (Verz. Luc Van de Sijpe)

archiefstukken moesten we vaststellen dat deze officiële stukken slechts een onvolledig beeld geven van de realiteit: de begroting werd beperkt ingevuld en er werd een tweede boekhouding gerealiseerd onder streng toezicht van de pastoor en volgens de oude gewoonte bijgehouden ('style Ancien Régime').

Voornaamste bestuursdaden van de kerkfabriek

Na 1835 en bij sommige kerkfabrieken wat vroeger vergaderde de kerkraad vier keer per jaar. Jaarlijks werden in april verkiezingen gehouden voor de kerkraad en het bureau van kerkmeesters en de rekening van het voorgaande jaar werd voorgelegd en goedgekeurd. In de vergadering

van juli werd de begroting voor het volgende jaar voorgelegd.

Voor elke uitgave werd een mandaat getekend. De uitgaven betroffen onderhoudswerken aan het kerkgebouw of materiële voorzieningen voor de uitoefening van de eredienst, meestal aankopen van wijn, hosties, altaardoeken, gewaden en liturgische voorwerpen.

De kerkfabriek moest eveneens inventarissen van haar patrimonium bijhouden. De eerste keer gebeurde dat eveneens in 1835 of 1836 conform de instructie van bisschop van Bommel. Deze bisschop ging zelfs al zijn parochies bezoeken om zich te vergewissen van de goede werking van de lokale kerkfabriek.

Uitzonderlijk verwierf of verkocht de kerkfabriek onroerend goed. In een dergelijk geval moe(s)t zij een vooraf bepaalde procedure volgen om haar beslissing te legitimeren, vandaar dat deze zaken heel wat archief nalieten.

'Ingrediënten' van een klassiek kerkarchief uit de 19de-20ste eeuw

Zoals reeds hoger vermeld, dient men een onderscheid te maken tussen het archief van de kerkfabriek en het archief van de parochie.

In de meeste gevallen werden beide archiefonderdelen door de pastoor samen bewaard en na verloop van tijd vermengd. Het is dus de eerste taak bij een inventarisatie dit onderscheid terug te herstellen.

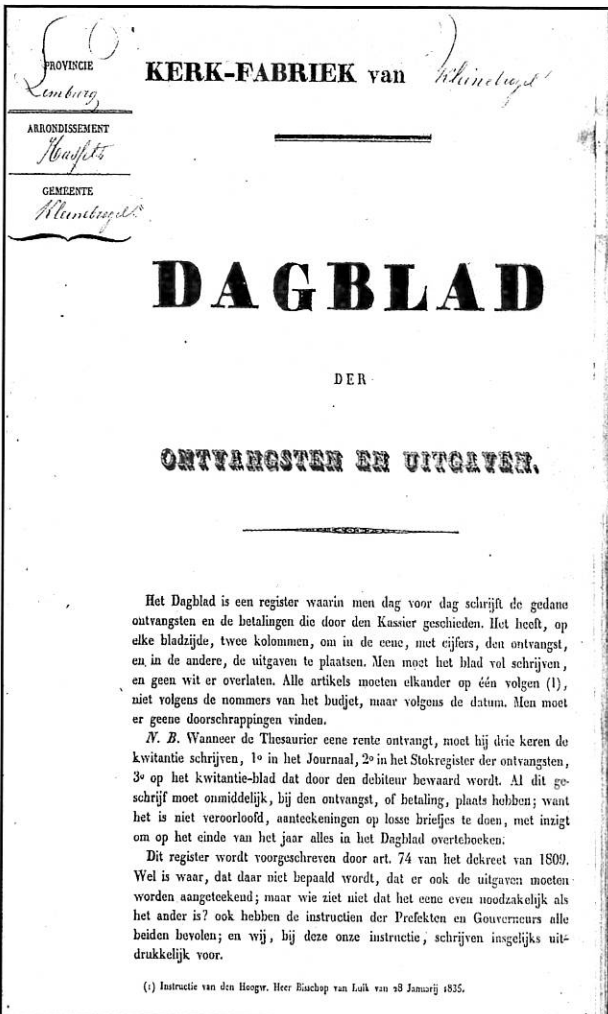
Het archief gevormd door de kerkfabriek bestaat in de eerste plaats uit (registers van) notulen van de kerkraad: het zijn de verslagen van de vergaderingen waar belangrijke beslissingen werden genomen over het beheer of onderhoud van het kerkgebouw en de kerkgoederen. Voor de administratieve geschiedenis van de kerkfabriek zijn deze registers onontbeerlijk.

Het grootste gedeelte van het archief van de kerkfabriek betreft het beheer van het patrimonium: dossiers over bouwwerken, herstellingen aan de kerk, aankopen (of herstellingen) van roerend en onroerend patrimonium. Daarnaast is er het archief m.b.t. het dagelijks beheer:

begrotingen, rekeningen, dagboeken van inkomsten en uitgaven, kasregisters, registers van renten en pachten. In sommige gevallen hielden de kerkfabrieken ook aparte registers bij van inkomende en uitgaande briefwisseling. Een aparte bron in de archieven van kerkfabrieken zijn de stokregisters van titels en de bescheiden m.b.t. de (gestichte) jaargetijden.

De vier Noord-Limburgse kerkfabrieken werden vooral in de jaren 1840-1850 begiftigd met tientallen schenkingen door particulieren. Deze schenkingen van grond of kapitaal waren telkens belast met de verplichting om missen of zogenaamde jaargetijden te lezen voor de schenker en/of zijn familie. De schenker bood in het geval van een 'eeuwigdurend' jaargetijde aan de kerkfabriek een voldoende groot stuk grond of kapitaal om de lasten (uitbetaling aan de pastoor, kapelaan, organist, koster) jaarlijks te kunnen betalen. Deze schenkingen waren onderworpen aan het advies en de goedkeuring van de hogere voogdij-overheid, vandaar dat dit archief meestal bewaard bleef of in het slechtste geval in kopievorm bewaard bleef in het gemeente-archief of provinciaal archief.

Gelet op het belang van deze stukken voorzag de overheid dat de minuten van de eigendomsoverdracht over-

Titelblad van het "Dagblad der ontvangsten en uitgaven" van Kleine-Brogel. (1836). (Verz. Luc Van de Sijpe)

Volgnummer.	Nummer van het Stokregister.	Dagteekening.	AARD DER ONTVANGSTEN EN UITGAVEN.	ONTVANGSTEN.	UITGAVEN.
				Froden.	C ^{ts} .
		1838	Transport De ontvangsten van alle de aard die lopen de Somma van 1825-31 De ingaam bevestigd... 910. 06 Volgens Oude Stok van 1830 1615. 25 Alles gedaan in de vergadering van de kerkraad de 14 ^{de} Maandag den 27 ^{sten} Febr. 1839, aanwezig van Groot Koning hebben g. tekend M. M. G. S. M. L. A. pagg. 8. 88 P. M. Lenders A. op de Stokf. K. B. G.		
		1839 22 Febr	Balans opgaven het vorig jaar Eenen nieuwen wijzer in het klok ken omme Vel voor reparatie met een Draak.	1615. 25	4. 28 2. "
		2 Maart	De Kerkraad heeft planten 16 lants Dri. aan De Kerk en De Kerkraad 1/4 189.		3. 50
		25 Deto	aan P. Schelmans voor De Kerkraad te doen en te doen 1/4 Dri. Van De Kerkraad 2. 00 gegeven voor 1/3 lants 1/4 Dri. Van De Kerkraad 16 lants Dri. en Frans aan de Kerkraad Van 15. 00 Van 1836. en 1838. Van Jaar Ligt te Kerkraad. 1/4 189.		14. 85
		40 26. 25 Apr	aan de Kerkraad 1/4 Dri. Van 1836. en 1838. Van Jaar Ligt te Kerkraad. 1/4 189.	35. 56	
		8. 23 22 Deto	ontvangen van de Kerkraad te Kerkraad het bedrag Van 10 April 1839. 11. 60	11. 60	
		23 Deto	gegeven aan de Kerkraad van de Kerkraad.		13. 00
		42. 89. 6 Mei	ontvangen van de Kerkraad te Kerkraad het bedrag Van 2 ^{de} van nu 1834 gegeven aan de Kerkraad Van De Kerk.	11. 69	" "
		17 Deto			5. 15
				1074. 10	16. 78

Uitreksel uit het "Dagblad" van Kleine-Brogel. (1838-1839). (Verz. Luc Van de Sijpe)

geschreven moesten worden in de zogenaamde stokregisters van titels. Dikwijls bleven echter ook de notariële akten bewaard en de aanvraagdossiers die bij de overheid werden ingediend. Voor het familie-onderzoek zijn deze stukken van onschatbare waarde. Niet alleen vindt men in deze dossiers gegevens van genealogische aard maar eveneens testamentaire beschikkingen en gegevens over het grondbezit. Onrechtstreeks kan men van schenkingen van grond en kapitaal sporen terugvinden in registers van renten en pachten. Een veel voorkomend gebruik was de schenking van een rente, in kapitaal of in een hoeveelheid 'koren' uitgedrukt. Deze rente was gehypotheceerd met een eigendom (huis of grond). Omdat deze renten dikwijls moeilijk te innen waren, werden ze vanaf 1850 steeds meer gelijkwaardig en herbelegd. Een andere bijzondere bron zijn de voorgedrukte formulieren van begroting en rekening, al dan niet met bewijsstukken voorzien, die jaarlijks dienden ingevuld en voorgelegd aan de hogere overheid.

Uit een grondige studie van de rekeningen kan de bouwgeschiedenis van de kerk, de aanschaf van de vele liturgische voorwerpen nodig voor de eredienst, de personeelsbezetting van de kerkfabriek afgeleid worden. De begrotingen, eveneens ingevuld op voorgedrukte formulieren, geven dikwijls een ander beeld: immers in de begroting schrijft men de verwachte uitgaven en inkomsten van het toekomstige jaar in. Zeker in het geval de overheid (gemeente of staat) financieel moest tussenkomen werden posten uit de begroting niet uitgevoerd of in het beste geval uitgesteld. De rekening is dus de enige betrouwbare bron voor de reconstructie van het financieel beleid van de kerkfabriek. Kerkfabrieken die beschikken over opeenvolgende reeksen kasregisters, kas- en dagboeken kunnen deze gegevens van de rekening perfect aanvullen en in detail analyseren. Uit ervaring weet men hoe belangrijk deze financiële stukken zijn om bijv. een correcte datering toe te laten van het 19de en 20ste eeuws roerend patrimonium, van verbouwingswerken of aanpassingen

*Benoeming
voorzitter
kerkfabriek.*

Zitting van 30 Mei 1898.

*De kerkfabriekraad van Kleine-Brogel, al-
waar tegenwoordig den heer Eerw. Heer Adriaan
Simons, pastoor, als voorzitter, de H. H. van
Michiel, Boermans en Adriaan Hesius, leden, en
Gerardus Evers, lid - secretaris.*

*De heer Jacobus Kluppert, voorzitter van de
kerkfabriek den 31 Mei el overleden zijnde wordt
er hij geheime stemmen overgegaan tot benoeming
van de bestaats opvolger.*

*De heer Joseph Voets, eigenaar al de stemmen
bekomen hebbende wordt als voorzitter uitgeroepen.
De heer Voets, voorzitter, doet zijn intrede in
de pastorie van de kerkfabriek.*

*De H. E. H. Simons, namens de kerkfabriek, heet
den heer Voets welkom en wenst hem proficiet
met zijne overstelling op zijn jeugdelijken ouder,
den van zijn vijf en twintig jaren. Hij
hoopde allen ook dat de kerkfabriek het geluk zal
hebben van hem lange jaren als voorzitter te
mogen behouden.*

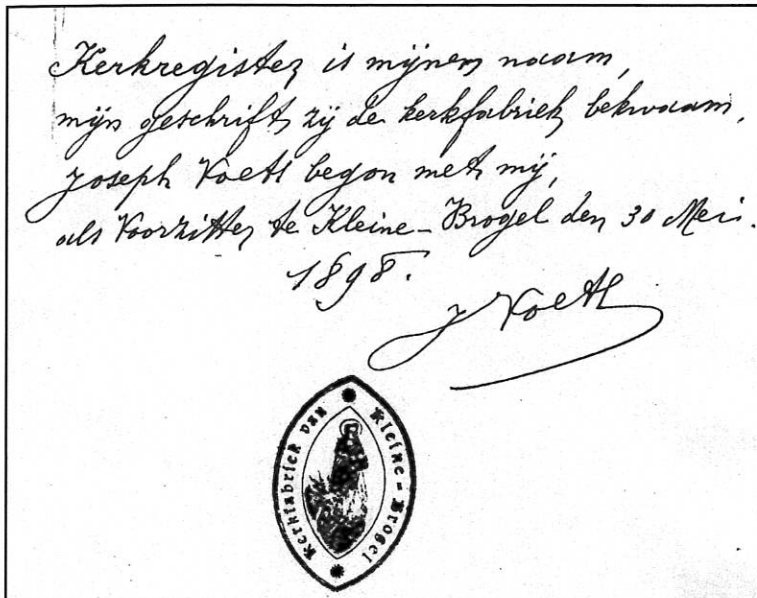
*De nieuwe voorzitter, bedankt den H. E. H.
Simons en al de leden voor de eer hem overge-
geven en het vertrouwen dat men in hem stelt.
Hij belooft de goederen der kerk ter hante te ne-
men en er voor te zorgen en alles te doen wat mo-
gelijk is tot groei en groei onzer geliefde kerk.*

*Alles in zitting van 30 Mei en nu van
Lering heeft geteekend.*

*De voorzitter
J. Voets*

*N. B. Lidderaad: Voets Joseph, voorzitter, Evers
Gerardus, secretaris, Boermans Michiel, lidderaad,
Simons Adriaan, lidderaad, Pieter van
Hesius Adriaan, leden.*

Uitreksel uit het "Register van deliberaties" van Kleine-Brogel: de benoeming van burgemeester J. Voets als voorzitter (1898). (Verz. Luc Van de Sijpe)

Titelblad van het "Register der deliberaties" van Kleine-Brogel (1898). Burgemeester J. Voets gebruikte dit register om allerhande historische en "heemkundige" wetenswaardigheden in op te tekenen. Een ongewoon, maar rijk gestoffeerd archiefstuk. (Verz. Luc Van de Sijpe)

Rekeningen van de Kerkfabrieken van Hamont en Achel in 1852/53

In de begroting van een kerkfabriek worden, volgens een vooraf bepaald schema, sommen voorzien voor de inkomsten en uitgaven voor het toekomstig jaar. De sommen worden ingeschreven rekening houdend met de rekeningen van de voorgaande jaren. Uitzonderlijke verhogingen of verlagingen moeten gemotiveerd worden. Wanneer een kerkbestuur bv. uitgaven voorzag voor de aankoop van extra liturgisch materiaal of een grote verbouwing aan de kerk wilde realiseren, moest de begroting in die zin aangepast worden.

De begroting maakt fundamenteel onderscheid tussen de gewone en de buitengewone dienst. Alles wat jaarlijks noodzakelijk is om de eredienst naar behoren te doen vervullen behoort in wezen tot de gewone dienst. Uitzonderlijke uitgaven, eenmalige aankopen, bijzondere giften behoren tot de buitengewone dienst.

Een regelmatige bron van ergernis bij sommige gemeentebesturen is de verplichting van dat gemeentebestuur de kerkfabriek financieel bij te springen indien zij te weinig middelen heeft om haar gewone uitgaven te bekostigen. Het is ook de regel dat het gemeentebestuur de kerkfabriek bijstaat om, indien noodzakelijk, buitengewone werken aan het kerkgebouw te realiseren. In principe mag de kerkfabriek haar patrimonium hiervoor niet aanspreken.

De rekening is de vertaling van de begroting op het einde van het boekhoudkundig jaar. In de rekening vindt men de werkelijke uitgaven en ontvangsten die in het afgelopen jaar werden gerealiseerd. Het is bij uitstek deze kerkrekening die de onderzoeker moet consulteren om het dagdagelijks beheer van de kerk en de eredienst te bestuderen.

Als voorbeeld nemen we de kerkrekening van Achel uit 1852 en de kerkrekening van Hamont uit 1853.

De rekeningen werden ingevuld op voorgedrukte formulieren van elk vier bladzijden. Het Achels exemplaar was gedrukt bij J. Bollen te Hasselt, het Hamonts exemplaar bij Demarteau Zonen te Maaseik.

De Achelse rekening werd ingevuld door Peter Siemkens, ontvanger van de kerkfabriek en verder ondertekend door H. Vandervelden, J. Vandenhoudt, Koeckhofs, H. Kerkhofs en pastoor N. Kuypers op 3 april 1853.

De Hamontse rekening werd ingevuld door Jan Feyen, ontvanger van de kerkfabriek en verder ondertekend door C. Streef, P.J. Cambeen, H. Evers, (onleesbare handtekening) en deken J.H. Oyen op 2 april 1854.

Uit de confrontatie van de twee rekeningen halen wij de meest opvallende posten uit:

De kerk van Hamont realiseert tweemaal meer ontvangsten dan Achel en kan daardoor ook tweemaal zoveel uitgeven. Uiteraard heeft dit te maken met de grootte van de parochie.

Opvallend is verder dat Hamont relatief veel inkomsten verkrijgt uit stichtingen (fundaties) en weinig uit het stoelengeld. Achel scoort bij deze laatste post opvallend hoog. Houdt dit verband met de aanwezigheid van adel in het dorp Achel? Of heeft het meer te maken met de grotere vrijgevigheid van de bevolking zoals ook zou kunnen blijken uit de post van de collecten en offerbussen? Wat de uitgaven betreft, merken we dat Achel relatief meer uitgeeft aan was, wierook en olie. Ook hier zou men een verklaring kunnen vinden in de devotere kerkgang van de Achelse parochianen. In Hamont is dan weer meer kerkpersoneel in dienst: orgelist, orgeltrapper, een zangkoor, een koster en zelfs een klokkenluider.

Buitengewone uitgaven ontbreken, behalve één post in Hamont waar men 60 frank betaalde voor de aankoop van kerkelijke meubelen. Dit is ongetwijfeld nog een uitloper van de grote kerkverbouwing uit 1851/52.

Achel 1852		Hamont 1853	
I Ontvangsten		I Ontvangsten	
S1 Gewone ontvangsten		S1 Gewone ontvangsten	
1. Inkomsten der fabriek: renten en pachten	204,46	1. Inkomsten der fabriek: renten en pachten	430,47
2. Inkomsten van fundaties: renten en pachten	112,00		76,67
3. Stoelengeld	290,00	2. Inkomsten van fundaties: renten en pachten	468,63
4. Collecten, etc.	138,54		6,44
5. Begraffenissen	—	3. Stoelengeld	240,00
		4. Collecten, etc	162,97
		5. Begraffenissen	—
S2 Buitengewone ontvangsten		S2 Buitengewone ontvangsten	
Batig slot	1,03	Batig slot	12,70
Achterstallen	—	Achterstallen	90,85
Totaal ontvangsten	746,03	Totaal ontvangsten	1557,93
Totaal uitgaven	710,00	Totaal uitgaven	1545,45
Nieuw (batig) slot	36,03	Nieuw (batig) slot	12,48
II Uitgaven		II Uitgaven	
S1 Gewone uitgaven		S1 Gewone uitgaven	
1 Altaarsbrood	20,00	1 Altaarsbrood	40,00
2 Wijn	58,00	2 Wijn	95,50
3 Was, wierook	40,00	3 Was, wierook	30,00
4 Olie	40,00	4 Olie	40,00
5 Onderhoud ornamenten	30,00	5 Onderhoud ornamenten	75,00
6 Onderhoud meubelen, gereedschappen	15,00	6 Onderhoud meubelen, gereedschappen	20,00
7 Bleken van lijnwaad	35,00	7 Bleken van lijnwaad	47,50
8 Schoonmaken van de kerk	12,00	8 Schoonmaken van de kerk	40,00
9 Reparaties aan de kerk	20,00	9 Reparaties aan de kerk	40,00
10 Reparaties aan de pastorie	70,00	10 Reparaties aan de sacristie	—
11 Tractement van de koster	72,09	11 Tractement van de vicaris	100,00
12 Tractement van de organist	118,50	12 Tractement van de klerk	118,00
13 Tractement van de orgeltrapper	5,80	13 Tractement van de zangers	100,00
14 Uitgaven voor de jaargetijden	112,00	14 Tractement van de organist	100,00
15 Belastingen	0,31	15 Tractement van de orgeltrapper	30,00
16 Onvoorziene uitgaven	21,00	16 Tractement van de klokkenluider	30,00
17 Kerkvisitatie van de deken	5,00	17 Uitgaven voor jaargetijden	248,10
18 Brandverzekering	14,40	18 Uitgaven voor gefundeerde missen	313,45
19 Transportkosten H. Olie	5,80	19 Bureaunkosten	6,00
20 Bureaunkosten	15,00	20 Brandverzekering	12,00
Totaal	710,00	Totaal	1485,55,00
S2 Buitengewone uitgaven (nihil)		S2 Buitengewone uitgaven Aankoop kerkelijke meubelen	
			60
		Totaal alle uitgaven	1545,45

Door het komitee is na Eeopleging behoorlijk ge
houde te hebben als onderwyse van gesteld Arnold
Bloemen

Als onderwyser zal hem jaarlijks by trimenter
betaald worden de somme van 500 fr
Het schoolgeld bepaald op 15 centimen
wordt maan aelyks opgebaald en gebruikt tot betaling
1st betaling der 500 fr aan den schoolmeester
De arme kinderen hebben het onderwyse en het
i'olbrecht nooddege gratis
Het nooddege van boeken is voor de andere tot last
der ouders.

+ Den 21 Maand 1885 overled Henricus Herber, lid van
het Kath. Schoolkomitee = bene lyk dienst is van
wege het schoolkomitee gezongen in de kerk van Kaulille.

+ Den 21 Februari 1888 overleed Jacobus Chris-
tianus Cruygers lid van het Katholiek School-
komitee.

In de plaats van deze twee overledenen, zijn met
algemeenparige stemmen gekozen in de zit-
ting van den 17 Deyni 1888 Fransiskus Mathias
Pijnters als 1° primus Schuyfers of Strettkens
Oreodorus Oreunisfen.

Aantekening over de schoolstrijd in
Kaulille (1885). In de meeste paro-
chie-archieven zijn talrijke docu-
menten over de schoolstrijd van
1879-1885 bewaard gebleven.
(Verz. Luc Van de Sijpe)

+
IV
Registers

Een noteregister over titels

Een register over deliberaties van de Kerkfabriek

Een kas- en een dagboek

Register "baptisatorum"

" "mortuorum"

" "mats. functorum"

" "confirmatorum"

Een register voor de goede werken

Een register met de namen der leden van de verschillende
broederschappen

Een register met de namen der communicanten

Een register met aantekeningen over de parochie

Rekeningen en begrotingen der Kerkfabriek

Inventarissen van het kerkarchief werden in het verleden
zelden gemaakt. In 1918 gebeurde dit wel, zelfs voor het
volledige bisdom Luik, maar de inventaris bleef zeer sum-
mier. Hier het voorbeeld van Kaulille. (Verz. Luc Van de
Sijpe)

aan het interieur; of nog de identificatie van kunstenaars,
ontwerpers, architecten toe te laten. Kortom voor het kunst-
historisch onderzoek zijn deze stukken van primaire be-
tekenis.

In veel kerkarchieven tenslotte bevinden zich inventaris-
sen van het roerend patrimonium. Soms is er al een exem-
plaar uit het begin van 1800, meestal echter dateert de
eerste inventaris van 1835/36 en werd ze overgeschre-
ven in het stokregister of delibaterieregister van de kerk-
fabriek. Nadien werden in min of meerdere mate de inven-
tarissen geactualiseerd, zoals in 1918 overal in het bis-
dom Luik.

Het parochie-archief

Een tweede reeks van archiefstukken die in elk kerkarchief
thuishoort is het parochie-archief. Het betreft het archief
dat gevormd werd door de pastoor, in functie van zijn ambt
als parochieherder.

Dit archief is bij de doorsnee heemkundige meer gecon-
sulteerd en ontsloten.

De meest bekende stukken zijn de zogenaamde parochie-
registers. Ook na de instelling van de burgerlijke stand,
net voor 1800, was de lokale pastoor nog steeds verplicht

ARRONDISSEMENT de Roermond.		DÉPARTEMENT DE LA MEUSE INFÉRIEURE.		DÉPENSES DE LA FABRIQUE POUR L'AN 1808.																																																																																																				
CANTON de Achel		COMMUNE d'Achel		COMTE rendu par les Marguilliers de la Fabrique de Succursale (Exprimer si c'est une cure, une Succursale ou une Chapelle Auxiliaire) Pour l'an 1808																																																																																																				
REVENUS DE LA FABRIQUE.																																																																																																								
<p>PRODUIIT</p> <ul style="list-style-type: none"> des biens ruraux f. c. 4 - - des rentes foncières en grains qui se payent en argent 18 - - des rentes en argent 124 - - des loyers des bancs et chaises 156 - - <p>MONTANT</p> <ul style="list-style-type: none"> des fondations 11 - - des oblations recueillies pendant l'année 79 - - <p>Recettes extraordinaires 11 - -</p> <p>Restant en caisse de l'année précédente 11 - -</p>																																																																																																								
TOTAL des revenus 249 - -																																																																																																								
				<table border="1"> <thead> <tr> <th rowspan="2">NATURE DES DÉPENSES.</th> <th colspan="3">SOMMES.</th> <th rowspan="2">OBSERVATIONS</th> </tr> <tr> <th>Allouées par le Préfet.</th> <th>Payées.</th> <th>Restant à payer.</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Contribution foncière des biens de la Fabrique</td> <td>f. c. 4 - -</td> <td>f. c. 4 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>2. Traitement du Desservant</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td> du Vicaire</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>3. Entretien extérieur de l'Eglise, suivant le devis ci-joint sous N.°</td> <td>20 - -</td> <td>20 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>4. Achat d'ornemens, suivant le état ci-joint sous N.°</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>5. Décoration des Autels et du Chœur, suivant le devis ci-joint sous N.°</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>6. Paiement des Chantres, Bedeau, Organiste, et Musiciens, etc.</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>7. Réparation de la nef, suivant le devis ci-joint sous N.°</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>8. Construction de bancs, suivant le devis ci-joint sous N.°</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>9. Fourniture de Linges, Pain et Vin et Clerges</td> <td>104 - -</td> <td>104 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>10. Paiement des services Religieux</td> <td>31 - -</td> <td>31 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>11. Fourniture, en encre et papier aux Marguilliers</td> <td>9 - -</td> <td>9 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>12. Blanchissage des Linges</td> <td>20 - -</td> <td>20 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>13. Nettoyage de l'église et des cuisines</td> <td>18 - -</td> <td>18 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>TOTAL de la dépense</td> <td>249 - -</td> <td>249 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>TOTAL des revenus</td> <td>249 - -</td> <td>249 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Résultat en excédent</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td> déficit</td> <td>11 - -</td> <td>11 - -</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>			NATURE DES DÉPENSES.	SOMMES.			OBSERVATIONS	Allouées par le Préfet.	Payées.	Restant à payer.	1. Contribution foncière des biens de la Fabrique	f. c. 4 - -	f. c. 4 - -			2. Traitement du Desservant	11 - -	11 - -			du Vicaire	11 - -	11 - -			3. Entretien extérieur de l'Eglise, suivant le devis ci-joint sous N.°	20 - -	20 - -			4. Achat d'ornemens, suivant le état ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -			5. Décoration des Autels et du Chœur, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -			6. Paiement des Chantres, Bedeau, Organiste, et Musiciens, etc.	11 - -	11 - -			7. Réparation de la nef, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -			8. Construction de bancs, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -			9. Fourniture de Linges, Pain et Vin et Clerges	104 - -	104 - -			10. Paiement des services Religieux	31 - -	31 - -			11. Fourniture, en encre et papier aux Marguilliers	9 - -	9 - -			12. Blanchissage des Linges	20 - -	20 - -			13. Nettoyage de l'église et des cuisines	18 - -	18 - -			TOTAL de la dépense	249 - -	249 - -			TOTAL des revenus	249 - -	249 - -			Résultat en excédent	11 - -	11 - -			déficit	11 - -	11 - -		
NATURE DES DÉPENSES.	SOMMES.			OBSERVATIONS																																																																																																				
	Allouées par le Préfet.	Payées.	Restant à payer.																																																																																																					
1. Contribution foncière des biens de la Fabrique	f. c. 4 - -	f. c. 4 - -																																																																																																						
2. Traitement du Desservant	11 - -	11 - -																																																																																																						
du Vicaire	11 - -	11 - -																																																																																																						
3. Entretien extérieur de l'Eglise, suivant le devis ci-joint sous N.°	20 - -	20 - -																																																																																																						
4. Achat d'ornemens, suivant le état ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -																																																																																																						
5. Décoration des Autels et du Chœur, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -																																																																																																						
6. Paiement des Chantres, Bedeau, Organiste, et Musiciens, etc.	11 - -	11 - -																																																																																																						
7. Réparation de la nef, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -																																																																																																						
8. Construction de bancs, suivant le devis ci-joint sous N.°	11 - -	11 - -																																																																																																						
9. Fourniture de Linges, Pain et Vin et Clerges	104 - -	104 - -																																																																																																						
10. Paiement des services Religieux	31 - -	31 - -																																																																																																						
11. Fourniture, en encre et papier aux Marguilliers	9 - -	9 - -																																																																																																						
12. Blanchissage des Linges	20 - -	20 - -																																																																																																						
13. Nettoyage de l'église et des cuisines	18 - -	18 - -																																																																																																						
TOTAL de la dépense	249 - -	249 - -																																																																																																						
TOTAL des revenus	249 - -	249 - -																																																																																																						
Résultat en excédent	11 - -	11 - -																																																																																																						
déficit	11 - -	11 - -																																																																																																						
				<p>CERTIFIÉ véritable par nous Marguilliers soussignés, le présent Comte en Recette à la somme de Deux Cent quarante neuf francs sept cent quatre-vingt huit.</p> <p>En dépenses faites et payées à la somme de Deux Cent quarante neuf francs sept cent quatre-vingt huit.</p> <p>Reste en caisse et en dépenses faites et restant à payer à</p>																																																																																																				

De kerkrekening van Achel uit 1808. Voorgedrukt exemplaar, uitgaande van de centrale administratie van het departement van de Nedermaas. De rekening werd ingevuld en ondertekend door twee kerkmeesters, nagezien door het Achels gemeentebestuur en gecontroleerd en aangepast door de onderprefect van het arrondissement Roermond. De rekening was voorzien van zes mandaten voor de zes uitgaven betreffende de eredienst, nl.: 1. Onderhoudswerken aan het kerkdak; 2. Levering van hosties, wijn, kaarsen en lijnwaad; 3. Vergoeding voor religieuze diensten t.v.v. de pastoor; 4. Uitgaven voor inkt en papier; 5. Vergoeding voor het wassen van het kerklinnen en 6. Vergoeding voor het onderhoud van koperwerk en het reinigen van de kerk. (Verz. Luc Van de Sijpe)

om registers van dopen en huwelijken en desgevallend ook overlijdens (begravenissen) bij te houden. Hoewel de parochieregisters minder uitgebreid en nauwkeurig zijn dan de registers van de burgerlijke stand, treffen stamboomonderzoekers er andere gegevens aan: gevallen van dispensatie, onwettige geboorten, doodsoorzaken, ... Een ander zeer veel genoemd stuk uit het parochie-archief is het 'memoriaal' van de pastoor (registrum memoriale seu archivalis/memoriale parochiae). Dit register is veelal een bundeling van documenten en losse gegevens over de geschiedenis van het kerkgebouw, de kerkschatten, de inrichting van het kerkmeubilair, de gestichte jaargetijden, ... In veel exemplaren worden er de voornaamste gebeurtenissen in en over de parochie in kroniekstijl opgetekend. De oudste memorialen in de provincie Limburg gaan terug tot 1851, wanneer de Luikse bisschop in de nieuwe diocesane statuten alle pastoors opriep om een dergelijk register aan te leggen. Het memoriaal van Kleine-Brogel bv. vangt aan in 1855.

In sommige parochie-archieven worden aparte bescheiden bewaard m.b.t. huwelijksdispensaties. In het parochie-archief van Hamont voegden de pastoors er meestal een stamboom bij om de verwantschap juist te kunnen bepalen. Uiteraard zijn deze snippers zeer interessante stukken voor de heemkundigen. Zij kunnen hen heel wat zoekwerk besparen. Van grote waarde zijn ook de bevolkingsstatistieken. Dikwijls bleef de voorgeschreven parochiale bevolkingsstatistiek van 1836/37 bewaard. Veel later in de jaren 1950-1960 stelden pastoors gezinskaarten samen die zij bundelden in registers. Het zijn gegevens over de gezinsamenstelling, waarbij ook het beroep werd aangeduid en het lidmaatschap van religieuze of parochiale verenigingen. In min of meerdere mate bevat elk parochie-archief registers van broedersschappen of religieuze verenigingen. Ledenlijsten, verslagen van bestuursvergaderingen, rekeningen zijn de meest bewaarde stukken. Dit gedeelte van het archief geeft dikwijls een levendig beeld van het

parochieleven, dat vooral op het einde van de 19de eeuw en de eerste decennia van de 20ste eeuw sterk georganiseerd was en steeds omvangrijker werd. In de meeste parochie-archieven treft men een dossier aan over de fameuze schoolstrijd uit 1879-1884: het dossier omvat inschrijvingsregisters van leerlingen, bescheiden over de bouw en de inrichting van de katholieke school, stukken over de benoeming van de schoolmeesters, ... Wie geluk heeft treft in de parochie-archieven nog tal van curiosa aan: doodsbrieven en prentjes, gelegenheidspublicaties, tekeningen en foto's, oude krantenartikels, his-

torische of heemkundige publicaties, oude boeken of manuscripten, devotionalia ... Twee aparte voorbeelden zijn hier het vermelden waard: In Hamont bewaart men in het parochie-archief alle preken die bij de begrafenismissen werden gehouden door deken C. Jossart in de periode 1974-2001: een zeer aparte, maar unieke bron. In het parochie-archief van Achel bewaart men enkele persoonsdossiers van pastoors, waartussen wijdingsakten en benoemingsbrieven.

VOLGNUMMER.		BEDRAG DER VERMORDELIJKE ONTVANGSTEN IN DEN STAAT VAN DEGROOTING.		ONTVANGSTEN DER REKENING.		Aenmerkingen.
AERD DER ONTVANGSTEN.		Fr.	Cent.	Fr.	Cent.	
I^{ste} HOOFDSTUK. — ONTVANGSTEN.						
I^{ste} SECTIE.						
GEWOONE ONTVANGSTEN.						
1	Inkomsten der Fabryk	378	23	130	14	
	in renten.	378	23	130	14	
	in pachten.	46	07	44	07	
2	Inkomsten der fundatiën	168	43	148	63	
	in renten.	168	43	148	63	
	in pachten.	44	44	74	14	
3	Opbrengst der stoelen, banken, enz.	340	00	340	00	
4	Opbrengst der offerbussen, collecten, enz.	300	00	143	00	
5	Regten der fabryk in de begrafenis.				97	
TOTAEL der gewoone ontvangsten.				1454	58	
II^{de} SECTIE.						
BUITENGEWOONE ONTVANGSTEN.						
	Batig slot der vorige rekening, opgenomen den 3 ^{de} April 1853 door den Kerkraad.	10	28	13	50	
	Intevorderende achterstellen.	53	87	90	85	
TOTAEL der buitengewoone ontvangsten.				103	35	
RECAPITULATIE.						
	I ^{ste} Sectie. — Gewoone ontvangsten.			1454	58	
	II ^{de} Sectie. — Buitengewoone ontvangsten.			103	35	
TOTAEL GENERAEL.				1557	93	

De kerkrekening van Hamont uit 1853. (Verz. Luc Van de Sijpe)

Beschrijving der Kerk

folia 1

De Gemeente van Cautelle, dekenaat van
weent Bisdum van Suik, bezit een Kerk
gebouw met toren, gebouwen in steen en gedekt
mit Schalien, gelegen in Den Koor der gemeente
omringt van het gemeente kerkhof, palende ten
oosten en zuiden aan de gemeente Straat, ten
westen aan de gemeente Kapellanie en ten zuiden
aan het land van Peter-Bierkens, de oppervlakte
van Den grond is groot 25 Roeden 30 Ellen.

Dat datum der Bawing van de Kerk en toren
is onbekend, als ook wanneer en door wie Oskel
is gevonden, welke heeft voor Patronen
de H. H. Bonulphus & Gondulphus.

P. J. Bierkens

President van het Bureau
der kerkinstelling

ita testor. W. D. Sijpe

Beschrijving der Pastoij

De Pastoij der gemeente, is buiten Den Koor der gemeente
gelegen, zij is gebouwen in steen en gedekt mit Dannen, in
1830 vindt welke op nieuw opgebouwen; bij Koninklijke be-
sluit van Den 28 Junij 1829 N. 88 heeft de gemeente daar
voor een Subsidie van vijf-honderd gulden verkregen, aan
de oost zijde van Den bouw is een moesthof en boomyaantje gelegen
welken grond aan het fabriekshoort, groot 17 Roeden 85 Ellen
en aan de west zijde van Den bouw is een perceel land & gedulte-
lyk weide gelegen Welken grond aan de gemeente hoort; de kerk
van ouds altoos door Den h. Pastoor gebruikt; groot
68 Roeden 04 Ellen, een in ander is met Schoonen Water giachte
omringt, palende ten oosten aan de gemeente Eigen dommen
ten zuiden, westen en noord aan de gemeente Straat; De
grond is zijn met gene servitutien bezwaand.

P. J. Bierkens

ita testor.

W. D. Sijpe

In elk stokregister van titels (1836) werd op de eerste bladzijde een historische nota over de geschiedenis van het kerkgebouw en de pastoij opgenomen. Het zijn bondige, maar belangwekkende aantekeningen. Hier het voorbeeld van Kaulille. (Verz. Luc Van de Sijpe)

De voornaamste bestanddelen van de kerkarchieven van Achel, Hamont, Kaulille en Kleine-Brogel (1810-):

Archief van de kerkfabriek

I Deliberatieregisters

Achel	vanaf 1836
Hamont	vanaf 1825
Kaulille	vanaf 1836 (enkele oudere losse stukken uit 1830-1835)
Kleine-Brogel	vanaf 1836

II Stokregister der titels (stichtingen)

Achel	vanaf 1836
Hamont	vanaf 1836
Kaulille	vanaf 1836
Kleine-Brogel	vanaf 1836

III Dagblad van ontvangsten en uitgaven

Achel	vanaf 1836
Hamont	vanaf 1839
Kaulille	vanaf 1836
Kleine-Brogel	vanaf 1835

IV Rekeningen (eventueel met bewijsstukken)

Achel	(onvolledige reeks) 1807- 11, 1816, 1824-35, 1837-42, 1844-1915, 1934-1968
Hamont	(onvolledige reeks) 1805, 1821-1867, 1868-
Kaulille	volledige reeks vanaf 1824
Kleine-Brogel	(Sterk onvolledige reeks) 1808-1868, 1882, 1911-

Archief van de parochie

V Memoriaal van de pastoor

Achel	vanaf 1885
Hamont	vanaf 1885
Kaulille	vanaf 1910
Kleine-Brogel	vanaf 1855

VI Parochieregisters

Achel	vanaf 1803
Hamont	vanaf 1793
Kaulille	vanaf 1831
Kleine-Brogel	vanaf 1806

VII Schoolstrijd (1879-...)

Achel	Dossier aanwezig
Hamont	Dossier aanwezig
Kaulille	Dossier aanwezig (beperkt)
Kleine-Brogel	Dossier aanwezig

VIII Broederschappen

Achel	(een 10-tal lieten archief na)
Hamont	(9 broederschappen en het St.-Vincentiusgenootschap)
Kaulille	(beperkt bewaard)
Kleine-Brogel	(5 broederschappen en het St.-Vincentiusgenootschap)

L. Van de Sijpe
De Schijf 12
3930 Hamont-Achel

Frietkramen, frieten en aardappelen¹

Frituur in Mener
(Verz. E. Cooremans
Merchtem)

Dominique Vanpée

“Het verleden was een kamer die je via haar frituur betrad. Of hoopte te betreden.”
Kristien Hemmerechts, *Frietjes voor de eeuwigheid*.²

In *The 500 best urban legends ever!* van Yorick Brown en Mike Flynn kan men een zogezegde stadssage lezen met een typisch Belgische context – *Chips and mayonnaise*: een Belgische man houdt een hold up in een winkeltje. Hij verplicht de klanten om op de grond te gaan liggen. Hij neemt van de klanten één voor één hun geld en hun waardevolle voorwerpen af. Eén van hen was in de winkel friet met mayonaise aan het eten. Hij – de overvaller – kan het niet laten en neemt enkele frieten. En vervolgt. Als hij vertrekken wil, glijdt hij echter uit op een friet die hij had laten vallen en schakelt zichzelf hierdoor uit – K.O. Waarop *“An arresting police officer commented, Many a robber has been caught because they succumbed to the*

temptation of our celebrated chip.”³ En niet enkel voor de buitenlander alleen is België verbonden met *ééntje met*. Zelfs als de Belgen aan cultuur doen komen de frieten en hun welgekende frietkramen om de hoek kijken: Rock Werchter, voetbal of een driedaags beeldend kunstenfestival als *Ithaka*⁴ *voyaAGeur* dat te Leuven onlangs liep van 27 tot 29 maart 2003 en dat als ondertitel meekreeg *Bier, friet, soap, pop, kunst en kitsch*. Of recenter nog *Frituur cultuur* te Herent.⁴

¹ Dit artikel omwille van “2003 wordt het jaar van de Vlaamse gastronomie” [Zie : Redactioneel, in : *Academie voor de streekgebonden gastronomie. Mededelingsblad en verzamelde opstellen. Periodiek voor voedingsgeschiedenis, streekgastronomie en toerisme*, jg. 20, nr. 1 (juli-augustus-september 2002), p. 1] en om de Academie voor de streekgebonden gastronomie beter laat dan nooit proficiat te wensen voor haar niet aflatende ijver de streekgebonden gastronomie van Vlaanderen in kaart te brengen en te promoten sedert 1982.

² K. HEMMERECHTS, *Frietjes voor de eeuwigheid*, in : M. COX & M. OTS, *Baraques à frites. Fritkot*, Louvain-la-Neuve en Brussel = Bruxelles, 2002, p. 32. [Verhaal verscheen tevens in: K. HEMMERECHTS, *Donderdagmiddag. Halfvier*, Atlas, 2002.]

³ Y. BROWN and M. FLYNN, *The 500 best urban legends ever! (An ibooks, inc. Book)*, New York, 2003, p. 96: *Chips and mayonnaise* is het honderdvierenvijftigste item.

⁴ Katern Ithaka¹¹ *voyaAGeur* – Bier, friet, soap, pop, kunst en kitsch van 27 tot 29 maart feest in Stuk, in : *Veto*, jg. 29, nr. 20 (24 maart 2003), p. 7-10 en TVB, Een kleintje met cultuur a.u.b., in : *Passe-partout*, jg. 55, week 16B (16 april 2003), deel 1, p. 1.

Aardappelen in Europa

Het begon allemaal met het feit dat wij in onze contreien aardappelen gingen verbouwen nadat ze vanuit de nieuwe wereld naar ons – via omwegen – gebracht werden als gevolg van ontdekkingsreizen. En er gaan jaren over het kennen van de aardappelplant, deze effectief te telen en er bepaalde delen van te eten tot wat wij nu als 'aardappel-eten' beschouwen. Er zijn verschillende thesissen over de manier waarop de aardappel naar hier [het huidige Vlaanderen/België] kwam. Want we mogen niet vergeten dat het hebben van de plant als rariteit in een klooster- of medicinale tuin nog wat anders is dan deze in een stadstuin kweken en tevens nuttigen of deze plant later telen op velden. Dit laatste kan bijvoorbeeld sterk gevolgd worden door processen al dan niet rond het betalen van aardappeltienden en boedelbeschrijvingen. Lindemans stelt bijvoorbeeld in zijn *Geschiedenis van de landbouw in België* dat er twee verspreidingen waren, de oudste weg was het *tarat(o)uffoli*-spoor [volgens hem via Spanje? Italië waar de mens en vee ermee gevoed werden in de tweede helft van de 16de eeuw] dat bekend werd via Charles de l'Escluse (Clusier), die er over te horen kreeg via Philippe de Sivry. Het andere spoor is volgens hem het *potato*-spoor. Dit komt tot onze contreien vanuit Engeland – eigenlijk Virginia (huidige V.S.) – via de kartuizermonnik Robert Clark. Vandenbroeke stelt dat de aardappel op het einde van de 17de eeuw als veldgewas aanwezig was en dat het zich vanuit het noordwesten en vanuit het uiterste zuiden over het land verspreidde. Lindemans stelt tevens dat men bij ons niet moet wachten tot 1740 (crisis) om een merkwaardige uitbreiding der aardappelteelten te zien. Misschien hebben daar ook de Engelse soldaten die aardappelen aten tijdens de Spaanse Successieoorlog in onze contreien mee te maken, stelde hij.⁵ Want er was wel degelijk een angst dat aardappels giftig waren omdat men niet de aardappel zelf gegeten had in het verleden, of geen nieuwerwetse zaken wou uitproberen bijvoorbeeld.⁶ Koppel daaraan nog de volksverbeelding dat aardappelen het erotische in de mens zouden veroorzaken ...

⁵ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België. Deel 2*, Antwerpen en Borgerhout, 1952, p. 182 & p. 184 en C. VANDENBROEKE, De tweede agrarische expansie en de industrialisatie : de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw, in : A. VERHULST en G. BUBLLOT, *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Antwerpen, 1980, p. 35.

Als bijlage (maar enkel raadpleegbaar op de website van Heemkunde Vlaanderen vzw: www.heemkunde-vlaanderen.be) bij dit artikel een bibliografie rond de aardappel en zijn opkomst en gebruik in delen van Europa - waaronder in streken als het 'huidige Vlaanderen'. Sommige heemkundige kringen zouden nog steeds onderzoek kunnen uitvoeren naar wanneer bij hen er het eerst aardappelen aangeplant werden in hun gemeente of wanneer ze ook effectief het eerst gegeten werden. Om hen te helpen bij hun lokaal onderzoek deze bibliografie met o.a. opgaaf van specifieke studies over Tielt (Arickx), Evere (Cnops) en Buggenhout; naast algemener werk dat betrekking heeft op heel Vlaanderen, België of een provincie, een gebied (het Waasland): de Croeser de Berges, van Vlierberghe, Vandenbroecke (& Vanderpijpen), etc. Ook het rooien, poten, de aardappelplagen, de folklore en dergelijke komen aan bod.

⁶ W. ABEL, O. ORDISH (transl.) en J. THIRSK (forew. and bibliography), *Agricultural fluctuations in Europe. From the thirteenth to the twentieth centuries*, London, s.d., p. 200: "From England and Switzerland potato-growing spread to France, Germany and Denmark. Once resistance to this vegetable, supposed at first to be poisonous, had been broken down by the famine of 1770-2, its cultivation spread so rapidly (...)." Een interessante recent verschenen publicatie die tevens op de aardappel enkele keren terugkomt is: M. FERRIÈRES, *Histoire des peurs alimentaires. Du Moyen Âge à l'aube du XXe siècle. (L'Univers historique - UH)*, Paris, 2002, p. 152: "Il a fallu à la pomme de terre plus de deux siècles pour sortir du purgatoire, sans doute la durée nécessaire pour que sa consommation soit consacrée par la coutume, pour que le réflexe néophobique se dissolve peu à peu dans l'usage, et qu'il laisse la place à la familiarité - ce principe sur lequel repose tout entière la tranquillité alimentaire."

DE BESTE TROOST

16

Gods Voorzienigheid.

EEN BEMOEDIGEND WOORD AAN ALLEN

BIJ DEN MISLUKTEN

AARDAPPELEN-OOGST.

*Vertrouw op God, die ieders leed
Tot zegening te keeren weet.*

AMSTERDAM,
WED. C. KOK, geb. VAN KOLM.
Tuinstraat, N°. 169.

De beste troost is Gods Voorzienigheid... pamflet dat verspreid werd na de mislukte aardappeloogst in Nederland. Amsterdam, 1848.
Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst

De beste troost is Gods Voorzienigheid ..., pamflet dat verspreid werd na de mislukte aardappeloogst in Nederland, Amsterdam, 1848. (Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst).

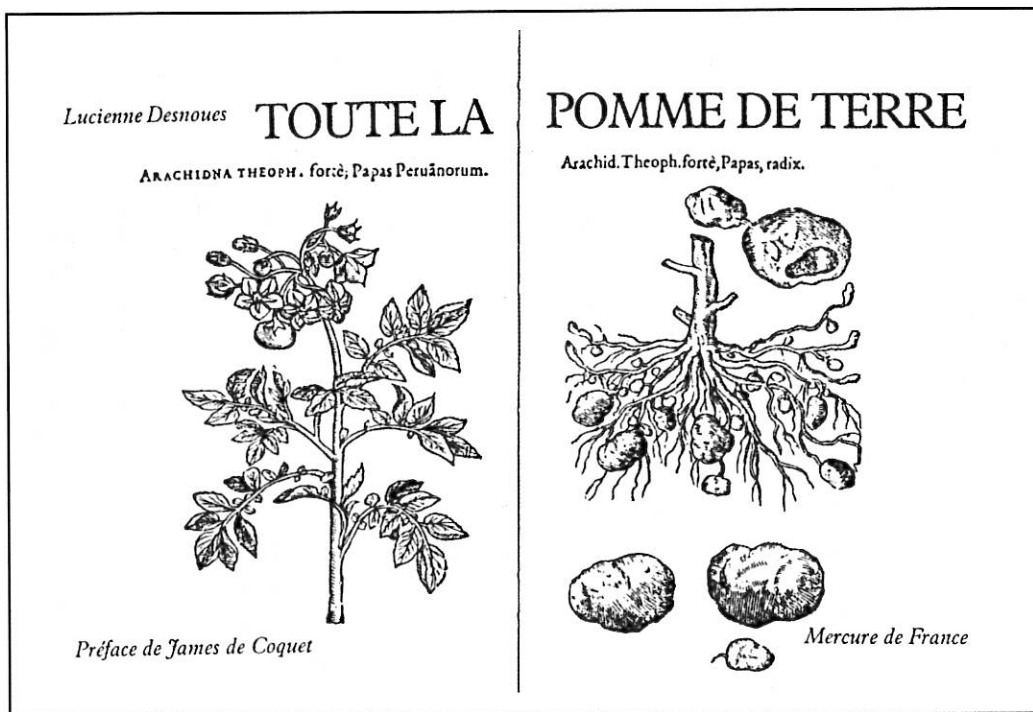
De echte Europese aardappelgeschiedenis werd geschreven door Willem H. Olliemans. Hij rekende nogal af met afschrijvers van aardappelmythologie en -legenden waartoe delen van het voorgaande behoren. Zijn verhaal start in Toledo op 26 januari 1578, met een Teresa van Avilla die een brief geschreven had aan madre Maria de San José, de moederoverste van het klooster der Ongeschoeide Karmelietessen in Sevilla waarin "(...) de

aardappelen die ik ontving op een ogenblik dat ik een ziekelijk verlangen had naar voedsel (...)"'. In 1537 zou volgens hem de eerste Europeaan bij de Chibcha-Indianen in het noorden van het Inca-rijk niet al te ver van de stad Bogotá, kennis gemaakt hebben met de aardappel. In 1573 zou de vroegste aardappelteelt plaatsgrijpen in Sevilla. Het *Hospital de las Cinco Llagas* of *Hospital de la Sangre* sloeg voor het eerst een kleine hoeveelheid van de aardappelen in in 1573. Het gewas moet bij Sevilla zijn verbouwd. Waarschijnlijk werd de aardappel in een (god)vergeten hoekje geteelt van een kloostertuin, waarschijnlijk de tuin van het in 1573 gestichte klooster der Ongeschoeide Karmelieten in Sevilla. Pater Nicolas Doria en zijn twee medemonniken Giovanni de Narduch en Mariano Azaro (afkomstig uit het koninkrijk Napels en ervaring met de teelt der aardappelen in Sevilla) zullen na de stichting van een nieuwe vestiging van de Ongeschoeiden in Genua aldaar de eerste aardappelen kweken op 'Italiaanse' bodem. Doria zal later aan de zieke Giovan-Francesco Bonomi (reislustig bisschop van Vercelli en pauselijk gezant in verschillende landen) in Genua deze knollen te eten geven. Als Bonomi nogmaals ziek wordt op een synode te Mons (Bergen) [in Henegouwen] die hij er leidt in maart 1586, bereidt zijn begeleider de meegenomen aardappelen als versterkend middel. Philippe de Sivry, heer van Walhain en prefect van Mons, merkt dit en krijgt van Bonomi's vriend enkele aardappelknollen van de wonderbaarlijke plant, *taratouffli* genoemd. Hij stuurt naar Charles de l'Escluse, de befaamde botanicus uit Artesië [= Artois], in Wenen verbonden aan de keizerlijke tuinen, een pak en een brief met daarin twee knollen, wat zaad en later een prent van een tak met bloemen. Clusius vermeldt dit ook in zijn werk *Rariorum plantarum historia*. Voor verdere verspreiding van de aardappel had het Weense avontuur geen enkele consequentie.

Waarschijnlijk is in dezelfde tijdsperiode de aardappel op een of andere manier vanuit Vercelli in oostelijk Piemonte terechtgekomen bij de hoofzakelijk protestantse bewoners van het noordelijk Piemonte. *Taratouffli* werd *tartouffli* en, in bepaalde streken tot *cartoufle*. Langs een andere weg komt de aardappel vanuit Genua naar de zuidelijke dalen van het westelijk deel van Piemonte, met hier tevens Waldenzen. Hoe het gewas vanuit Genua (150 km) of Vercelli (100 km) bij de protestantse boeren in de door hen bewoonde valleien van Piemonte is geraakt is nog onduidelijk. Misschien een of andere overgelopen monnik? Pas in 1741 is er na een verdrijving van de Waldenzen terug sprake van aardappelen in de Italiaanse literatuur. Vanuit Stuttgart zouden toen pootaardappelen betrokken zijn. Waarschijnlijk zijn Waldenzen uit de Piemontese Dauphiné met hun aardappelen – *tartiffles* – kort voor 1600 uitgeweken naar het protestantse Vivarais. De landstreek Auvergne die vlakbij ligt zal pas een schoorvoetende aardappelteelt kennen vanaf 1770.

In de *Prodomus* (1620) van Gaspard Bauhin merken we de volgende pleisterplaats voor deze knol: het graafschap Franche-Comté (Bourgondië) en dan nog waarschijnlijk in het prinsdom Montbéliard, namelijk *Les Quatre Terres*. Maar het is niet duidelijk of het via de Waldenzen was of via de Ongeschoeiden, waarschijnlijk de eersten. Zeker is een introductie van de aardappelcultuur in bepaalde landstroken van Europa in de 17de eeuw die enkele malen aan het doortrekken van Zweedse, Hollandse of Engelse soldaten toegeschreven wordt/werd niet onderbouwd. Op dat moment gaat het gerucht als zou de plant de lepra veroorzaken bij sommigen.

Clusius zendt knollen uit de nabouw vanuit Frankfurt naar de universiteit van Padua en naar zijn vriend Jan Hogheland in Leiden. De aardappel is dus wel in een aantal botanische tuinen beland, maar nam er een onder-

Uit Mededelingsblad en Verzamelde Opstellen jg. 1, nr. 4 (februari 1993).

geschikte plaats in. De Engelse John Gerard die op een niet correcte manier aardappelen wist te bemachtigen – waarschijnlijk van Clusius afkomstig – publiceert in 1597 *The Herbal*. Hij beweert daarin bijvoorbeeld dat Virginia in Noord-Amerika het herkomstgebied van de aardappel zou zijn. Toch komt de *Solanum tuberosum* noch in de 16de, noch in de 17de eeuw er voor. Clusius zou waarschijnlijk ook verantwoordelijk zijn voor de aanplant van de *taratouphi* in de kasteeltuin in Kassel en Rotenburg van landgraaf Willem IV van Hessen. Keurvorst Christiaan I van Saksen zou van deze landgraaf het zeldzame gewas krijgen voor zijn lusttuin in Dresden. Daarna geen sporen meer van teelt!

De aardappelcultuur heeft dus niet door de wetenschappelijke arbeid – de publicaties – van Carolus Clusius, Gaspard Bauhin en Olivier de Serres of bijdragen van hen op een andere manier enige verbreiding gekend. Niet de ganzeveer, maar de boerenhanden hebben de aardappelcultuur – ‘het brood der armen’ – verspreid.

Aardappelen rapen in ijzeren manden te Meerbeek.
H. VANOPPEN, De evolutie van de aardappelteelt in Midden-Brabant, in: *Eigen Schoon & De Brabander*, jg. LXXXII (1999), p. 289.

Bijna tegelijk met de Franche-Comté kennen de Vogezen hun aardappel. Vóór 1625 is de aardappelteelt hier in de Midden-Elzas aanwezig. In 1625 consumeren controleurs van het Groot-Kapittel te Châtenois [= Kestenholz] in het dal van Lièpvre *Erdöpfel*. Zwitsers uit de kantons Bern, Zürich en Basel (veelal mennonieten – doopsgezinden) leren van de Waldenzen de teelt. Zelfs nog voor de Dertigjarige Oorlog zou de aardappel zich vanuit Schirmeckdal en het Cellesdal verspreiden naar de wijdere omgeving. De katholieke gebieden van de abdij van Maseveaux, waar men het protestantisme verworpen had, kent toch vrij snel na 1648 aardappel-signalementen. Zij zijn de enige uitzondering op ‘geen protestanten ... geen aardappelen’, volgens Oliemans, in die dagen. In 1680 wordt de Elzas

onder de voet gelopen door de troepen van Lodewijk XIV en vele protestanten dienen te vluchten of worden gediscrimineerd. In grote delen van de Vogezen is de wijnstok door de aardappel vervangen. Louis Piat, pastoor van Schirmeck, wou er aardappeltienden opeisen. Op 19 oktober 1693 worden de boeren veroordeeld tot een vijftigste deel van hun opbrengst af te dragen. In 1715 komen hier zelfs – met betrekking tot controles – de eerste echte aardappeloproeren voor in het dal van Saint-Dié. Op 27 november 1748 stelt Mijnheer de Vanolles te Straatsburg het eerste aardappelexportverbod in Europa in. In 1724 komt het gewas rond de stad Straatsburg voor. Nochtans had de Straatsburgse dichter Moscherosch de knol reeds in 1643 vergeleken met de ‘vingers van een reumapatiënt’. Aardappelsoep en *pain de campagne* – het brood van de armen – werden ervan gemaakt voor de armen en haarpoeder voor de rijken.

Vanuit de Elzas of vanuit Piemonte zou de aardappel tot de grens van het Koninkrijk Bohemen met het Voigtländ/Ertsgebergte (streek Pilgramsreuth en Rossbach) gekomen zijn en zou er een begin van teelt zijn rond 1650.

Rond 1650 zou er los van het Europese vasteland tevens aan de zuidkust van Ierland verbouwing van aardappelen zijn. Rond 1655-1660 kwam op het Europese vasteland de aardappel in het keurvorstendom Palts toe. Ook hier zaten gevluchte protestanten, onder hen hervormde Vlamingen en Walen uit de toenmalige Spaanse Nederlanden. De Vlamingen leerden in de Palts de aardappel kennen, waar onder andere bij Annweiler (bij Billigheim) het veldgewas was gesignaaleerd. Vanuit Piemonte waren er toen ook daar gestrande Waldenzen tussen 1660 en 1665. In de Palts denkt men later maar al te vaak dat de aardappel uit Vlaanderen tot bij hen kwam. Door geloofsvervolgingen in de Palts sinds 1685 – die

in alle hevigheid toenamen – komt er vanuit Frankrijk en Elzas en vanaf 1690 vanuit de Palts een enorme uittocht op gang naar hoofdzakelijk de noordelijke laagvlakte van Europa – van voorbij de Oder in het oosten tot en met de Noordzee in het westen (zelfs tot in Zuid-Engeland). De aardappelteelt komt hierdoor op de voorgrond in deze gebieden. De teelt begon in de Noordelijke Nederlanden, Denemarken en in vele van de Duitse staten tussen Oostzee en Neckar al vóór 1700. Frankrijk en Italië zouden pas 100 jaar later een zelfde populariteit kennen ten opzichte van de aardappel. Oliemans stelt dat de verbreiding van de aardappelcultuur in Vlaanderen en Wallonië alsook de iets vroegere in Ierland een andere achtergrond hebben. Monniken uit Sevilla of Genua zouden hier aan

de oorsprong liggen: de Ongeschoeide Karmelieten. En niet het heilige huisje genaamd Robert Clark dat reeds terecht aangevallen werd door de Belgische historicus E. Gachard in 1847. Kanunnik Frans van Sterbeeck krijgt wel aardappelen in 1660 en heeft er minstens tot 1664, maar doet er niet echt veel mee en Anton Verhulst blijkt niet echt de eerste Vlaamse aardappelteler te zijn. Wel weten we dat er rond 1670 minstens al aardappelen geteeld werden te Esen, Klerken, Merken, Woumen en Zarren. In 1687 te Pittem en Tielt. In 1689 te Kanegem, in 1690 te Lotenhulle. In 1695 te Buggenhout (Gielis Heyvaert in de tuin van zijn moeder) en Merchtem. Diegem, Evere, Haren, Sint-Lambrechts-Woluwe volgden in 1710. In Schaarbeek was het *besonderlyck in de huyshoudens van geringhe personen...* Met een snelheid van 2,5 km per jaar verplaatste de opstart der teelt zich (met enig voorbehoud). Wallonië zou geruisloos aansluiten: in 1709 te Buzet, Erpent, Floreffe, Malonne en Sart Saint-Laurent gevolgd door Courrière (1720), Gèsves (1721), Goyet, Maizeroulle en Wierde (1722), Arville, Chapois en Chevetogne (1728) en Falmagne in 1730. In 1709 zou de knol ook reeds in Arlon (Aarlen) zijn opwachting gedaan hebben waarschijnlijk vanuit Lotharingen.⁷

Uit *Dagelijks leven* (1982) halen we volgende gegevens met betrekking tot *eerste vermelding van aardappelen in het Vlaamse land* die geput werden uit boedelbeschrijvingen: Brugse Vrije (1696-1705), Veurne-Ambacht (1696-1705), Nevele (Gent-Tielt) (1696-1705), Kaprijke (1706-1715), Vinderhoute-Merendree (1706-1715), Sint-Maria-Horebeke (1710-1720), Berchem (zuiden Oudenaarde) (1710-1720), Land van Zottegem (1716-1725), Kruishoutem (1716-1725), Ertvelde, Lede, Schellebelle-Wanzele, Moorsel, Sint-Gillis-Dendermonde (1716-1725), Erpe, Haaltert-Kerksken, Impe, Okegem (1720-1730), Erembodegem-Teralfene, Hofstade, Ninove, Pollare (1726-1735), Kaprijke-Haasdonk (1740-1750), Brecht (1746-

1755), Aarschot (1756-1765) en Lommel (1766-1775).⁸ [Bij P. Cnops en H. Vannoppen leze men: Klerken en Tielt (1723), Moorslede (1828), Bredene en Houffalize (1747), Afsnee, Nevele en Sint-Martens-Latem (1750), Anderlecht en Dilbeek (1756), Evere, Haren en Diegem (1758), Asse, Buggenhout en Merchtem (1762), graafschap Namen (1763) en graafschap Henegouwen (1766) als jaren waarin er processen gelopen hebben met betrekking tot de aardappel(tienden).⁹]

De uitvinding der frieten

Nee, het is niet een tovenaarsleerling weggelopen uit Wolfram Hänel's boek *Wie der Zauberlehrling die Pommes frites erfand* die de frieten uitvond.¹⁰ Wie *Het volkomen frietboek (...)*, *De frietkocultuur* en *Het Belgisch frietenboek* van Paul Ilegems erop naleest, merkt dat de opkomst van de friet en zijn historiek niet zo duidelijk zijn en dat zowel de Belgen als de Fransen er de uitvinding van opeisen.¹¹ Zo kan het verhaal volgens hem starten op verschillende plaatsen naargelang de definitie van wat een fri(e)t is en hoe men een verhaal voor waar kan en wil aannemen.

Hijzelf start het verhaal in Sevilla terwijl hij verwijst naar monniken die in de Middeleeuwen gefrituurde eetwaren verkochten – toen er nog geen aardappelen waren – aan de gewone man die geen middelen had om zelf te bakken. En staan *fritto misto* en *boquerónes* al niet heel lang op het menu in Italië of Spanje? Hij stelt dat Teresa van Avila uit haar kleine aardappelen Christusjes sneed – de transubstantieel indachtig¹²: *“Een ootmoediger vorm van eenwording was haast ondenkbaar, en tegelijk smaakten ze, in hete olie gebakken, opperbest. Haar Christusfiguur-*

⁷ Wij baseren onze gedachtegang hier op de meer dan schitterende publicatie [van] W.H. OLIEMANS, *Het brood der armen. De geschiedenis van de aardappel temidden van kettens, kloosterlingen en kerkvorsten*, 's-Gravenhage, 1988, p. 13-184.

⁸ M. BOONE, H. GAUS, P. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, *Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu. (Culturele geschiedenis van Vlaanderen; 10)*, Deurne en Ommen, p. 75.

⁹ P. CNOPS, Aardappelteelt te Evere en omstreken in de achttiende eeuw, in: *Eigen schoon en de Brabander*, jg. 36 (1953), p. 300-306 en H. VANNOPPEN, De evolutie van de aardappelteelt in Midden-Brabant, in: *Eigen schoon en de Brabander*, jg. 82, nrs. 7-9 (1999), p. 282.

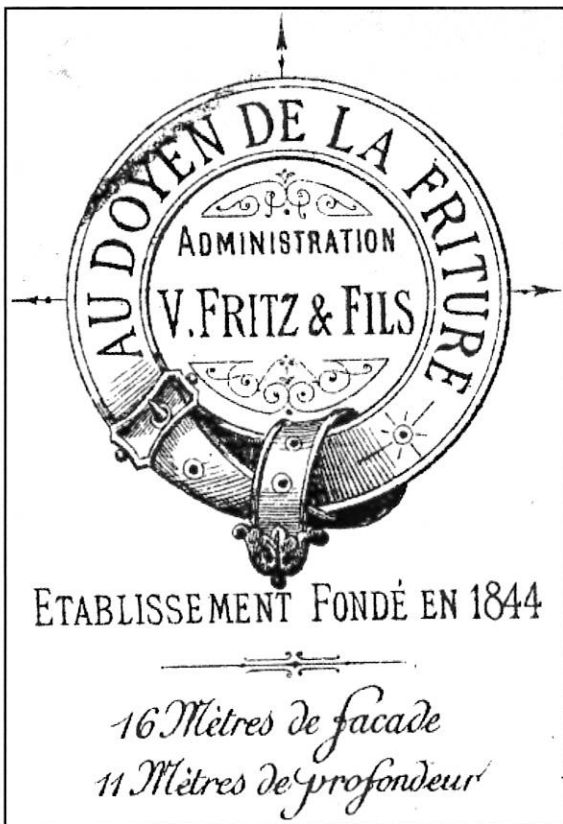
¹⁰ W. HÄNEL, W. SLAWSKI; [vert. uit het Duits door Christine Kliphuis], *Hoe de tovenaarsleerling friet uitvond*, s.l., p. 24.

¹¹ P. ILEGEMS, *De frietkocultuur. Het laatste boek over België*, s.l., 1993, p. 141; P. ILEGEMS, *Het Belgisch frietenboek*, s.l., 1994, p. 224 en P. ILEGEMS, *Het volkomen frietboek. Een Belgische cultuurgeschiedenis*, Amsterdam en Antwerpen, 2002, p. 159.

¹² P.J. MARGRY en R. VAN HEESEWIJK (foto's), *Bloedprocessies in Brabant. Fotodocumentaire van de bloedprocessie in Boxel, Boxmeer en Hoogstraten*, Breda, 1993, p. 5: *“Met name het ingewikkelde leerstuk over de transsubstantie (de ‘overdrachtelijke’ verandering van hostie en wijn in het vlees en bloed van Christus tijdens de mis) bood aan de verbeeldingswereld van de mensen ruime mogelijkheden tot interpretatie en uitleg. Er was toentertijd binnen de officiële liturgie op zich al vrij veel plaats voor mysterie. De kerk nam daarover een vrij tolerant standpunt in. De gelovigen gingen daarom steeds meer kracht toekennen aan de sacramenten van het misoffer.”* Margry verwijst tevens o.a. naar: J. VAN HERWAARDEN, Geloof en geloofsuitingen in de veertiende en vijftiende eeuw. Eucharistie en Lijden van Jezus, in: J.D. JANSSENS red., *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12^e tot de 15^e eeuw*, Brussel, 1982, p. 174-207. Of het vrij korte *“Dit is mijn lichaam en mijn bloed.”* Het past in het tijdsbeeld: P. CAMPORESI, T. CROFT-MURRAY and H. ELSOM (transl.), *The incorruptible flesh. Bodily mutation and mortification in religion and folklore. (Cambridge studies in oral and literate culture; 17)*, Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne and Sydney, 1988, p. 4-5 met verwijzing naar: B. PIERGILII, *Vita della B. Chiara detta della Croce da Montefalco dell'ordine di S. Agostino*, Foligno, 1663, p. 196-197. Het hart van zuster Chiara of Montefalco werd door enkele medezusters geopend en zij vonden er een kruis in. De bisschop van Spoleto wil hun volksgeloof laten stoppen. En hij komt daarvoor langs in het klooster en opent het hart: *“Whereupon he observed both Cross and Scourge with great circumspection, as he did the whole heart. And behold an even greater miracle: both he and the others foregathered discovered, when they touched the heart and examined it carefully, that there were other mysteries of the Passion, to wit the Pillar; the Crown of Thorns, the three Nails, the Spear and the Pole with the Sponge(...)”*

tjes vielen weleens uiteen, een arm hier, twee benen daar... Zó, en niet anders, is de friet geboren."¹³

Een ander ontstaan van de friet levert het boekje *What if? Fifty discoveries that changed the world* van Dian Dincin Buchman en Seli Groves: "You probably have never really had French fried potatoes, although you think you have. You see, you may think the potatoes called French fries originally came from France. Well, they didn't. Which means they're not really French fries. They were "invented" in Belgium by a cook who was cutting up several potatoes for use in a stew. As he moved the cut slices from the cutting board to the pot, most of them fell into a frying pan." Zijn *stew* was eraan en hij had geen andere aardappels meer over, de geur van de gebakken aardappels was lekker zodat hij ervan proefde, ze voorzette en iedereen aan de tafel was het ermee eens. Hij noemde deze aardappels *pommes frites* – gebakken aardappels in het Frans. Later bestelden mensen daarom gebakken aardappels op de Franse manier. En zo werden ze tot *French fried potatoes*.¹⁴

Briefhoofd *Au doyen de la friture* (1888). (Verz. Stadsarchief Gent).

Ilegems haalt Louis-Ferdinand Céline aan [naast Barthes en Curnonsky] om te laten zien hoe sterk de Fransen de friet als Frans beschouwen: "Par exemple l'odeur des frites le guidait bien. C'est même lui qui nous entraîna vers le débit où on les faisait les frites pour dix sous à la fois. Je l'avais toujours connu moi Robinson aimant les frites, comme moi d'ailleurs. C'est parisien le goût des frites."¹⁵ Daarnaast kan men tevens Roland Barthes plaatsen die in zijn *Mythologies* het heeft over *Le bifteck et les frites*: "Associé communément aux frites, le bifteck leur transmet son lustre national: la frite est nostalgique et patriote comme le bifteck. Match nous a appris qu'après l'armistice indochinois, "le général de Castries pour son premier repas demanda des pommes de terre frites". (...) Le général connaissait bien notre symbolique nationale, il savait que la frite est le signe alimentaire de la 'francité'.¹⁶ De beroemde Franse kok Curnonsky schrijft in zijn *La France gastronomique* (1921): "Les pommes-de-terre frites sont une des plus spirituelles créations du génie Parisien."¹⁷ De Fransman zal beweren dat de eerste frietbakker aan de Pont-Neuf zich ophield en dat er vandaar de benaming *pommes Pont-Neuf* is. Zijn kunde zou hij volgens Ilegems van het platteland gehaald hebben, dus echt iets uitgevonden heeft hij niet. De stalletjes worden later in portieken geïnstalleerd. Een andere Franse 'legende': de Fransen zouden aan de oorsprong liggen van het frietbakken in Amerika. Want toen de derde Amerikaanse president, Thomas Jefferson, in Parijs verbleef tussen 1784-1789 zou hij er frieten gegeten hebben en de bereidingswijze onthouden. Dus in *the White House* zouden in de Verenigde Staten de eerste *French fries* gebakken zijn. Toch komt de benaming *pommes de terre frite* pas voor in 1808 en de verkorte vorm *frite* in 1858, stelt hij. *French fries* kwam als term pas voor in 1894 in N.T. Oliver's Amerikaanse kookboek *Treasured secrets*. En in de betekenis van 'aan reepjes snijden'. In het Verenigd Koninkrijk pas in 1918. Bij hen waren 'die' aardappels dan pas zo gekend omwille van de Eerste Wereldoorlog en het vechten aan de IJzer?¹⁸

Marie Delcourt schrijft in een boekbespreking over Brusselse restaurants in 1961: "L'histoire des pommes frites reste à écrire. Mon ami Jean Puraye, qui sait beaucoup de choses en beaucoup de domaines, m'a dit qu'elles ont été importées de France par les exilés du Second Empire. Ces conquérantes ont abusés de leur victoire: dans un bon restaurant de la rue des Guillemins, on m'a un soir apporté du cabillaud poché entouré de frites."¹⁹ Aanslui-

¹³ P. ILEGEMS, o.c., p. 34-35.

¹⁴ D. DINCIN BUCHMAN and S. GROVES, *What if? Fifty discoveries that changed the world*, New York, Toronto, London, Auckland and Sydney, 1988, p. 82-83 [*French fries: Belgian fried potatoes*].

¹⁵ CÉLINE, *Voyage au bout de la nuit*, in: CÉLINE en H. GODARD (prés., étab. et annot.), *Romans I. Voyage au bout de la nuit. Mort à crédit*, Paris, 1981 [orig. © 1952], p. 399.

¹⁶ R. BARTHES, *Mythologies*. (Points; 10), Paris, 1970, p. 79 [in het stukje 'Le bifteck et les frites' (p. 77-79)].

¹⁷ P. ILEGEMS, o.c., p. 29.

¹⁸ P. ILEGEMS, o.c., p. 30-31 en P. ILEGEMS, *De frietkottcultuur. Het laatste boek over België*, s.l., 1993, p. 45.

¹⁹ M. DELCOURT, Raymond Declerfayt. *Bruxelles, cent restaurants sans coup de fusil*. Éditions immobilières, 15, rue de Moerbeke, Bruxelles 3, 1961, in: *La vie wallonne*, t. 35 (2e trimestre 1961), p. 166.

tend bij deze stelling dit 'verhaal' uit een werk van Maurice Kunel: Hotelier Joseph Dehaze van het Hôtel des Colonnes vlak bij Waterloo beweerde in 1861 tegen Baudelaire dat de zontjes van Voltaire hem geleerd hadden hoe de friet te snijden en te bakken in olieolie of reuzel – geen walgelijk ossenvet of schapensmeer zoals veel van zijn landgenoten doen. Onder het motto maak een Fransman wijs dat het uit Parijs komt – stelt Ilegems – en zij vragen niet verder.²⁰

Een ander merkwaardig verhaal is dat van de zogezegde voorzaat van Jo Gérard, zijn *arrière-arrière-grand-oncle* Joseph Gérard die de eerste *secrétaire perpétuel* was van de *Académie thérésienne* te Brussel en een manuscript schrijft met als titel *Curiosités de la table dans les Pays-Bas Belgique en 1781* waarin het volgende te lezen zou staan: "Les habitants de Namur, Andenne et Dinant ont l'usage de pêcher dans la Meuse du menu fretin et de le frire pour en améliorer leur ordinaire, surtout chez les pauvres gens. Mais lorsque le gel saisit le cours d'eau et que la pêche y devient hasardeuse, les habitants découpent les pommes de terre en forme de petits poissons et les passent à la friture comme ceux-ci. Il me revient que cette pratique remonte déjà à plus de cent années..."²¹ En waar slaat het werkje *Le plat de frites* met tekeningen van A. Desc op dat zou verschenen zijn in 1675 (Lille: Imprimerie Martin-Mamu et Paris: Crouan et Roques) en heruitgegeven in 1928 bij de *Libr. Delagrave* te Parijs.

Of *Le quadragesimal spirituel cest assavoir la salade les [...] frites les porps passez la pureté la lamprope le saffrén les orengés la violette de mars les pruneaux les figues les alemandes le pain les eschauldez levin blanc et rouge typocras les invuitez au disner les cuisiniers les serveurs a table les chambriers servans de blanches nappes serviettes potz et vaisselles les graces apres disner le lut ou harpe la dragée pasques flories et les grandes pasques. Puis en fin le double des lettres du saint esprit envoyées aux Dames de Paris veufves ieunes religieuses filles et pucelles touchant les voyages de pasques c'est assavoir Saint sauveur, [...] nostre dame des vertuz et montmartre.* Uitgegeven te Parijs bij *la veufve Michel le Noir*. Laten we echter vooral niet vergeten dat er reeds andere groenten gebakken werden en dat ook in de afwerking van materialen er gefruut werd.

We lezen in *Curtenberg* dat de moeder van de huisschilder Louis Michiels uit Erps-Kwerps zeer goed 'fritten' kon bereiden thuis en dat hij over de frites een eerste gedicht schrijft in 1891.²² Jan Lambin beweerde in *Waar komen de frieten vandaan?* dat een hem bekende oude Antwerpenaar de thesis verdedigde: "Het zouden dan de schippersvrouwen zijn geweest die langs de rivieren en de kanalen het frieten-bakken over heel België zouden verspreid hebben." Nadat ze het op de kermis/foor geleerd hadden.²³

Frituur aan het kasteel van Heverlee. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

²⁰ P. ILEGEMS, *Het volkomen frietboek. Een Belgische cultuurgeschiedenis*, Amsterdam en Antwerpen, 2002, p. 38-39. Met verwijzing naar: M. KUNEL, *Quatre jours avec Baudelaire*, s.l., 1932 en M. KUNEL, *Cinq journées avec Charles Baudelaire à Bruxelles*, s.l., 1932.

²¹ Dit werd aangehaald in: R. PINON, *Petit glossaire étymologique et explicatif de termes désignant des mets de foire*, in: *Foires et forains en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, p. 209. Hij geeft als bron op: Christian Souris die Jo Gérard aanhaalt in de *Pourquoi pas?* van 30 januari 1985. Terecht vergelijkt Pinon deze gegevens met F. PIROTTE, *La pomme de terre en Wallonie au XVIIIe siècle. (Collection d'études publiée par le Musée de la vie Wallonne; 4)*, Liège, 1976, p. 86. En stelt dat er nergens in Wallonië aardappelen op dat moment zouden gekweekt zijn rond 1680.

²² L. MICHIELS, Erps-Kwerpsenaar leert de Hollanders frites eten, in: *Curtenberg*, jg. 1993-1994, nr. 3, p. 123.

²³ J. LAMBIN, *Waar komen de frieten vandaan?*, in: *Academie voor de streekgebonden gastronomie. Mededelingen en verzamelde opstellen*, jg. 1, nr. 3 (april 1983), p. 11.

Mariage
 A. Verbeke
 Edouard Joseph

Le dix huit cent soixante deux le vingt deux Octobre à dix heures du matin, en la mairie et pardevant nous P. Desiré, Francois Joseph Bourges Maire officier de l'état civil de la commune de Mouv. canton de Courwinc. sud, arrondissement de Helle, Département du Nord, ont comparu publiquement Edouard Joseph Verbeke, Marchand de pommes de terre frites, âgé de vingt huit ans, né à Courwinc le Dix huit. Noy. mil huit cent trente quatre, y domicilié, ainsi qu'il résulte de son acte de naissance, qu'il nous a représenté, majeur fils légitime de Michel Joseph, sans profession, âgé de soixante trois ans, Domicile à Troubaix, ici présent, il consentant il de fure Sophie Chénier

Huwelijksakte uit 1862 met vermelding beroep frietenverkoper. Mouvoux (Nord), France. (Verz. D. Vanpée).

Peter Scholliers haalt een nummer van *L'Art culinaire* van juni 1930 aan waarin vermeld wordt dat friet vooral geliefd was in Brussel en Wallonië. Friet: de combinatie van vet en aardappelen. De introductie ervan liep volgens hem vanuit de twee uitersten der maatschappij: koning Leopold II at geregeld zijn *pommes frites* en ondertussen werden ze verkocht in kramen op volkse feesten. Vóór 1890 bestonden er geen volksspijshuizen, wel waren er estaminets die "soep, vleeschballen, stoofkarbonaden, choesels en koud vleesch, gerechten met sla en aardappelen [verkochten] De lekkere frietjes (...) waren toen bijna niet gekend."²⁴ In *De frietkottcultuur*(...) staat in de fotoportfolio een afbeelding van 'Friture Renommée' aan de kazerne van Beverlo rond 1900. Prentkaarten zijn soms ook een goede hulp om oude frituren terug te vinden: in hetzelfde portfolio een Antwerpse prentkaart uit 1908 met ontsnapte leeuwen op de achtergrond de *Friture hollandaise*. In *Het Belgisch frietenboek* van Ilegems een postkaart van het station van Aalst met daarop 'het' frietkot.²⁵

Frietkramen op de kermis...

Laten we met Jean Lefèvre ons herinneren aan/van "des marchands de frites en sac avec leur terrible odeur de gaillon".²⁶ Het *Musée de la Vie Wallonne* zou voor zijn archieven een uit een nummer van *L'Illustration Européenne* verwijderde bladzijde gekregen hebben met een tekening waarop zou staan "Madame Fritz, la doyenne de la friture à la foire de Liège, en 1838" É. Legros zegt hierover het volgende: "Cette future doyenne trône à la devanture d'une friture foraine dont l'allure générale est conforme à celle de naguère et d'aujourd'hui encore. Devant elle, sur le panneau-réclame une inscription: Elles ne sont pas bonnes, mais c'est le [image d'un chat noir]"... Er werd door Legros contact genomen met M.G. Jarbinet die het volume van dit tijdschrift tevens bezat. Het zou gaan om het nummer van 17 november 1889 op pagina 108. Op pagina 98 legt men uit dat mevrouw Fritz afkomstig is uit Gent – wat dus de Duitse origine volgens hem tegensprekt en dat ze de vijftigste verjaardag (en van haar *doyenne* ofte oudste in jaren) in 1888 in Doornik zou gevierd hebben.²⁷ Over deze Fritz-clan haalde Legros eerder uit *Les Mésaventures de Chanchet Pancrace èyèt d' Magrite, ès' feume, al fwère dè Chalèrwè* (pièce "chantée

²⁴ P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem en Brussel, 1993, p. 158.

²⁵ P. ILEGEMS, *Het Belgisch frietenboek*, s.l., 1994, p. 77. De oudste kaart waar een frietkraam op staat, dateert van 1868 volgens de auteur en werd gemaakt in het Waalse dorp Serresia in 1868 (p. 80).

²⁶ J. LEFÈVRE en M. THIRY (préf.), *Traditions de Wallonie. (Guide Marabout; 23)*, Verviers, 1977, p. 70.

²⁷ E. LEGROS, *Intermédiaire wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie*, in: *La vie wallonne*, vol. 36, no. 298 (1962), p. 137-138. In R. PINON, *Petit glossaire étymologique et explicatif de termes désignant des mets de foire*, in: o.c., p. 209 wordt het volgende aangehaald: "La frite ordinaire fut popularisée sur les champs de foire de Belgique par la "friture" Fritz, établissement fondé à Liège en 1838 par une Gantoise, dont Le Globe illustré du 17 novembre 1889, p. 38 et 108, ne révèle pas le nom de famille. Selon cet écho, cette dame célébra le cinquantenaire de son établissement à Tournai. "Elle [l'] avait fondé... à l'époque où les foires étaient sans façon, où les baraques n'avaient pas de prétention au luxe, se contentaient d'un modeste éclairage à l'huile. Son salon de friture avait progressé continuellement, était devenu célèbre avec ses lambris dorés, ses cabinets particuliers aux rideaux de tulle blanche, aux cloisons ornées de peintures, son plafond aux ornements variés. Elle avait vu le pétrole remplacer l'huile, le gaz détrôner le pétrole, l'électricité mettre le gaz de côté comme luminaire déjà démodé. Elle se vantait de n'avoir jamais servi de mauvaise marchandise." Elle refusait la margarine, n'utilisait que le beurre ou la graisse de porc." Verder meldt hij dat hij niets gevonden heeft in de "wallonades de l'Almanach Mathieu Laensbergh" ouder dan 1855.

Frituur. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

pour la première fois par l'auteur au Théâtre de Charleroi, en 1853") van Jacques Bertrand²⁸ aan: "François Pancrace à la foire de Charleroi, a mené sa femme "chez Monsieur Frite", c.-à.-d. Fritz, marchand forain allemand, surnommé, dit la note "le roi de la friture", hôte annuel de la foire (cf. p. 39). "M. Frite" demande à ses clients s'ils désirent "une vigilante" (= un fiacre) ou "un oribus" (déformation d'"omnibus"), dénominations qui désignaient "des portions différentes de pommes de terre frites" (cf. p. 39, où l'on nous dit qu'en 1857, à la faveur de la guerre de Crimée, on se mit à dire "russe" à ce propos). N'insistons pas sur les excentricités postérieures de Pancrace, qui l'amènent finalement à "remesurer" son diner et tous sès canadas friques (p. 38)..." Door deze tekst dacht Legros aan een andere – een passus uit *Crosse èt coyin.ne ou p'tit r'trossi è sov'nance dès fièsses di sainte Vèrone* van Léopold Vandervelden die de *fêtes de l'abolition de l'octroi* à Liège in 1860 evoceert: "Parmi les baraques débitant de la nourriture, l'auteur cite d'abord (p. 4) celle où on vend "des cromptires Frich". Het is volgens hem de eerste vermelding die hij voor Luik kende op dat ogenblik en ze heeft al direct een min of meer plezante variant in "fritche" (waarvan men sindsdien het substantief heeft laten vallen). Maar de hoofdletter is instructief: "frite" heeft "Fritz" ontmoet (Fritz I, opgevolgd door Fritz II en Fritz III), alias Mijnheer Frite; waarvan –tch normaal voor –ts in het Luiks. Wie had gedacht dat er een Germaanse invloed stak achter onze fritches? Waarop hij dus terugkwam zoals u eerder al kon lezen.²⁹

Bij Paul Ilegems kan men in zijn *Het volkomen frietboek*

lezen dat een van de kermisfrituren – imposanter dan de eerste frietkoten – van Fritz Krieger was, die uit de Elzas afkomstig zou zijn. Hij bereisde Noord-Frankrijk en België, van kermis naar kermis, met zijn frietkraam. De oudste aanvraag van hem voor een plaats op de Sinksenfoor dateert van 1845. In een schrijven van 1851, geschreven met de hulp van een publieke schrijver, tekent hij als 'Fritz, handelaar in frieten'. In die tijd had hij al een concurrent in Alexis Dechamps. Van deze laatste bestaat een gelithografeerde afbeelding van zijn frituur dat hij als briefhoofd gebruikte onder andere in 1854. Men leze in deze litho *Pommes de terre frites de Paris / Gaufres hollandaises*.³⁰

Rond het midden van de 19de eeuw zou volgende herinnering zich ook afspelen van de *Namurois Désiré Beaulieu* (1831-1910) die terecht kwam in *Les Mémoires d'on Namuroès su l'vi Nameur* (p. 53-54) van Joseph Osselet [uitgave: Salzinnes, Namur: Imprimerie E. Dubois, rond 1911-1912. In de intro stelt de auteur: "Mi vî camarade rapèle ci qu'estèt Nameur l'a 40, 50, 60 ou 70 ans."]. É. Legros gaf de *mémwêres* (overgezet in Feller-orthograaf) weer in een van zijn bijdragen over de geschiedenis van de "frites" in Wallonië: "Causans one miète dès baraques qu'ont v'nu à Nameur. Li prumî marchand d' canadas frites qu'est v'nu à Nameur, ç'a stî on-apèlé Fritz. I pwârtèt bin s' nom. Il a cominici avou one pitite baraque di rin du tout, mais come c'estèt novia èt surtout qui ça chonèt bon, il a fait dès-affaires d'ôr. L'anéye d'après, il èst co riv'nu, mais s' baraque èstèt dja pus bèle; si bin qui, d'anéye an.n-anéye, si baraque à candjî an vrai salon princier Sès

²⁸ Gepubliceerd in J. VANDEREUSE [et Arille Carlier] (procurée par), *Les Œuvres wallonnes de J.B.*, s.l., 1960, édition déf.

²⁹ E. LEGROS, Intermédiaire wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie, in : o.c., p. 296-297.

³⁰ P. ILEGEMS, *Het volkomen frietboek. Een Belgische cultuurgeschiedenis*, Amsterdam en Antwerpen, 2002, p. 36-38.

dèçandants continûw'nu s' mèsti."³¹ Roger Pinon haalt Emile Lempereur, Les loisirs du Carolorégien, du Charnoy à Cosmopolis, in : *Caroloregium Valde Concelebratur MDCLXVI – MCMLXVI*, 1967, p. 334 en 336 aan in zijn bijdrage *Survol de la foire à Charleroi*, waar hij het heeft over "Fritz, un Allemand, surnommé 'le roi de la friture'" die zich regelmatig neerpootte – elk jaar – op dezelfde plaats.³²

Roger Pinon geeft nog wat informatie over Fritz / Krieger in zijn *Petit glossaire étymologique et explicatif de termes désignant des mots de foire* : "Il semble que la mode des 'pommes Fritz' fut énorme et durable, et Mme Fritz eut des émules. Selon Eugène Polain dans un note au Musée de la Vie Wallonne en 1922, la 'friture' Fritz fut la création d'un Brugeois nommé Schneider: peut-être ne fut-il qu'un émule de Mme Fritz. Le Rappel, de Charleroi, en son numéro du 8 avril 198, a un titre qui en dit long: "En prélude à la foire de Pâques et en hommage à un précurseur. C'est un Allemand, M. Georges Krieger, qui, vers 1850, avec son frère, aurait inventé et lancé à Charleroi la mode des 'patates Fritz' devenues rapidement des 'frites!'" Pinon stelt dat deze titel twee fouten bevat: indien de datum, zelfs bij benadering, 1850 correct is dan komt Krieger na Mme Fritz: hij is dan enkel een imitator. De vermelding "patates Fritz" versterkt dit gezichtspunt omdat Krieger als voornaam Georg had; bovendien werd de "baraque Fritz" in 1885 door zijn vrouw (open) gehouden.³³

Van Édouard Remouchamps kwam E. Legros te weten dat zij thuis een familietraditie (weetje) hadden waarin gesteld wordt dat zijn *arrière-grand-père* een dag thuiskwam, midden 19de eeuw, zeggende dat de mensen gek worden: "rue Léopold, ne jetaient pas des pommes de terre découpées dans la graisse pour les donner à manger aux gens?"³⁴

In *Les 'russes' à la foire* verschenen in *Wallonia* van 1901 (p. 216-217) wordt een artikeltje aangehaald uit het Luikse blad *L'Express* van 14 oktober 1900 en getekend met het alias Bertholet. Men geeft er uitleg over het ontstaan van

de benaming *russe* voor een portie frieten – door de oorlog in de Krim: "Le père de ce fameux mot n'est autre que le fameux Fritz – bien connu parmi les forains belges. (...) Dans un de ses numéros d'octobre 1854, le Courrier de Verviers, alors que le canon tonnait sur les bords de la mer Noire, publia la mirifique annonce suivante: "Le roi | des pommes de terre frites | M. Fritz | voulait suivre de près les circonstances, appellera cette année son établissement Sébastopol, vu que les circonstances le prennent d'assaut tout les jours et qu'il a augmenté ses feux. Par conséquent, le nom des Paquets de Friture est changé: les gros seront nommés des Russes et les petits des Cosaques. De sorte que l'on croquera à l'intérieur les

Voor hen
die kwaliteit waarderen
Mayonaise
Tartare - Mosterd

zonder kleurstoffen of bewaarmiddelen
100% maïsolie
ook zoutarm te verkrijgen in dieetwinkels

Fabrikant : Vloebergh
Abstraat 227 - 3090 Overijse
016/47 72 67

Reclame voor een mayonaise fabrikant uit Overijse. Deze fabrikant was niet gekend als mosterdfabrikant in het werk van A. DELCART, *Mosterd. Een culinaire en historische ontdekkingsstocht*, Gent, 1997. Bron: *Vriendenkring Jong Terlanen. Jeugd musical Oliver Twist*, mei 2001, p. 7.

³¹ E. LEGROS, Intermédiaire wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie, in : *o.c.*, p. 137. E.L. ontving de info van M.A. Paquet – Ixelles. In een deel van Wallonië zijn aardappelen 'canadas'. Men leze: F. PIROTTE, *La pomme de terre en Wallonie au XVIIIe siècle. (Collection d'études publiée par le Musée de la vie Wallonne; 4)*, Liège, 1976, p. 28 (kaart: *pèn'tière, pètote, patake, patate, canada, cartouche, cromptère, truke, tombère, rambère, troufe en crombère* [= pomme de terre]) en J. ERNOTTE, *Un vieux procès à Gembloux à propos de canadas: contribution à l'histoire de la culture de la pomme de terre en Belgique*, Bruxelles, 1909, p.7 [verscheen tevens in : *Annales de Gembloux*, 1 mars 1909]. Over die *canadas frites* zegt Legros op pagina 138 van zijn bijdrage trouwens nog het volgende: "On remarquera dans le texte namurois ci-dessus canadas frites [frites au féminin, alors que canadas est masculin], correspondant à ce que le lexique namurois de Pirsoul appelle simplement frites : on satchot d' frites "un sachet de pommes de terre frites". Comparez non seulement canadas friques chez le Carolorégien Jacques Bertrand, mais cromptères fritches chez le Liégeois Léopold Vandervelden (ici pour l'actuel fritches ou frites). On a relevé récemment patates frites à Dion-le-Val (Brabant) – où "pommes de terre" se dit normalement canada – et, de même que Wisimus à Verviers parle encore de crôpères fritches, le Dictionnaire du Centre (La Louvière et environs) de Deprêtre et Nopère cite les pètotes frites. Mais frites seul est donné pour Wodecq, avec le synonyme frikes, par le glossaire inédit de Cotton, tandis que frites est enregistré par le glossaire également manuscrit de Renard pour Wiers. Nous avons déjà parlé du populaire frites concurrent en France même l'appellation pommes frites; nous en avons trouvé la confirmation dans l'emploi de frites au cours d'un reportage récent d'un hebdomadaire parisien fait en milieu populaire. Naturellement "frites" se dit aussi en flamand: voyez par exemple, chez Goemans, pour Louvain, frit (pluriel frite, diminutif friteke) et patatfrit. De même, chez Endepols, friete ou fritte à Maastricht, et, en luxembourgeois, d'après le dictionnaire en cours de publication fritt (généralement au pluriel fritten)."

³² R. PINON, *Survol de la foire à Charleroi*, in : *Foires et forains en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 169 en p. 171.

³³ R. PINON, *Survol de la foire à Charleroi*, in : *o.c.*, p. 209.

³⁴ E. LEGROS, Intermédiaire wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie, in : *o.c.*, p. 297.

Russes à 10 centimes. Et les Cosaques seront vendus à la porte à 5 centimes. Qu'on se le dise!...(…) Et cela s'est dit et redit, le mot a fait fortune. Il a passé de loge en loge, de foire en foire, de kermesse en kermesse et il est aujourd'hui connu jusque dans le Sud de la France. Cessons donc désormais de nous casser la tête pour en découvrir l'origine. Elle est due à l'ingéniosité d'un industriel adroit qui, déjà, dans son pseudonyme Fritz, était parvenu à se faire à cette époque un nom rappelant son négoce: Fritz, frites, personne ne s'y est jamais trompé. Mais où sont les Cosaques, les Cosaques à un sou, qui sont les 'russes' du bambin et du trotin peu favorisés de la fortune? Le mot de 'Cosaques' n'a pas fait fortune? Pourquoi? On n'en sait rien. Par hasard, bien probablement. Tant il est vrai que Fritz lui-même a eu tort de vouloir abattre deux noms d'un coup de gaule(…)” En E. Legros die dit overnam in zijn *Intermédiaire Wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie* voegt eraan toe dat volgens de tekst van dit artikel Fritz een pseudoniem was van een Belgisch foorkramer.³⁵

Over dezelfde Fritz bericht Edward Poffé in zijn boek *Plezante mannen in een plezante stad. Antwerpen tussen 1830 en 1913: "Aan twee Fransen – Max en Fritz – hadden wij te danken, dat wij iets anders dan lekkernij op de foer te eten kregen: fijngesneden pataten in vet gebakken, patates frites, die ons in een driekantig papieren zakje over de toonbank heen werden geriefd en die wij al wandelend of aan een herbergtafel naar binnen speelden. [Van in 1862].*³⁶ Vanaf de jaren 1870 is op de boulevard de la Sauvenière vanaf de rue du Pot d'Or tot rue Pont d'Avroy een echt terrein gereserveerd voor de "frituren" te Luik. Men vindt er de salons met elk hun specialiteit: "choux de Paris chez Lallemand, beignets chez Max et pommes de terre frites chez la veuve Krieger, mieux connue sous le nom de Madame Fritz; trois établissements auxquels viendront s'en ajouter d'autres au fil des ans."³⁷

In 1855 – zie tabel elders – vinden we ook al op de Leuvense Septemberkermis op de Volksplaats een frituur. In de tabel geven we een overzicht van de frituren zoals die voorkomen in Leuven van het midden van de 19de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw. Met 'frietten' – en bijna altijd met georganiseerde frietverkoop naar alle waarschijn-

lijkheid – gerelateerd materiaal uit de 19de eeuw: in 1852 verscheen te Rijsel (= Lille) bij de Imprimerie de Lefebvre Ducrocq *Le Marchand de pommes de terre frites, chanson nouvelle en patois de Lille chantée par la société régulière des Amis réunis aux Bons-Enfants*; in 1860 zou H[ippoly]te Vincent zijn *Les Frites, mélodie pour voix de basse, sur l'air "Des fraises" (les anciennes bien entendu)* verschijnen bij Imprimerie de H. Delahodde; in 1862 lezen we in een *Lied opgedragen aen de Lovensche Vrienden door de vriendinnen uyt het Hollandsch Wafel-Huys [Vastenavond – 1862]* van P. Florquen gedrukt bij de W[eduw]e Massar te Loven [=Leuven] als laatste regel: "Patatafrit staet ieder aen, / Daer om komt binne, blyft niet staen (bis)." [u vindt dit lied als **illustratie** bij dit artikel], in 1870 komt te Rijsel (= Lille) bij de Imprimerie de Six-Horemans het *Chanson nouvelle en patois de Lille, chantée par la société de la Grande vitesse située au Chemin de fer, rue de Fives... L'Marchand d'Penn'tierres Frites* van Jules Lacasse uit en in 1887 *Le Cornet de frites* van Louis-Gaston Villemer te Parijs bij Bassereau.

VASTENAVOND - 1862.

LIED:

OPGEDRAGEN AEN DE LOVENSCH VRIENDEN
DOOR DE VRIENDINNEN UYT HET
HOLLANDSCH WAFEL-HUYS.

Refrain.

Komt songmans by ons hier,
Gy die zult u wel amuseren,
Wy lakken met plezier,
Ons wafelyzer is vol vuur.
Bezoekt ons hollandsche kollier,
En wy hebben een schoon manier,
Komt hier.

<p style="text-align: center;">1.</p> <p>Komt by ons zy lovensche vrienden, Eu gy boeren van 't algemeyn, Gy zult by ons hier alles vinden, Als gy ons wilt genegen zyn, Wy bakken wafels wonder fyn, In ons yzer is geen veyn (bis).</p> <p style="text-align: center;">2.</p> <p>Smoetbollen dat zyn lekker beten, Dat is goed voor hoer en boerin, Van goelen kost zy wynig weten, In den smoetbol zyn krachten in, Wanneer als hy met zyn sloorin, Den boeren troddel is van zin (bis).</p> <p style="text-align: center;">3.</p> <p>Wy bakken somtyds voor kalanten, Penzen van eenen arm dik, Die ons zoeken van alle kanten, Daer van hebben wy geene schrik, Ik voor my pak het dikste stuk, En dat stillekens binne sluk (bis).</p> <p style="text-align: right; font-size: small;">Loven, drukkery van w^o MASSAR.</p>	<p style="text-align: center;">4.</p> <p>Zou haest wy ons yzer placeren, En tot het bakken zyn gezint, Dan zal er zeker niets mankeren, Ondat men de Belge bemint, Zult gy van ons zyn goet gediend, U geven waer gy smaeck in vind,</p> <p style="text-align: center;">5.</p> <p>Wy die mogen niet te nyg stoken, Ons yzers zyn zoo heet als vuur, Dan was den lever gauw gebroken, Spoedig gedaen met het plezur, Want, in een hollandsche kollier, Moet het komen van langen daer (bis).</p> <p style="text-align: center;">6.</p> <p>En wilt dan niet blyven staen wagen, Al die vandaer wilt zyn voldoen, Ons wafels zyn fyn en vol bragten, De smoetbollen van bloem besaen, Patatafrit staet ieder aen, Daer om komt binne, blyft niet staen (bis).</p> <p style="text-align: right;">P. Florquen.</p>
---	---

Leuvens Vastenavondlied – 1862 met 'patatafrit' vermelding. (Verz. D. Vanpée).

³⁵ E. LEGROS, *Intermédiaire wallon. Pour l'histoire des "frites" en Wallonie*, in : *o.c.*, p. 61. Alle artikels werden door ons aangevraagd aan/via F. Lempereur. Zij en het *Musée en Piconrue* te Bastogne zijn bedankt om ze me ter inzage te sturen.

³⁶ E. POFFÉ en A. VAN HAGELAND (nieuwe Nederlandse bewerking), *Plezante mannen in een plezante stad. Antwerpen tussen 1830 en 1913*, Aartselaar, 1984, p. 294-295 [Oorspronkelijke uitgave: Antwerpen, 1913].

³⁷ A. LEBRUN, IIe partie: Le XIXe siècle, de 1830 à 1900, in : *Foires et forains en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 70.

In het huwelijksregister van Mouvaux kan men lezen dat op 22 oktober 1862 aldaar om 10 uur 's ochtends in het gemeentehuis en voor ons Désiré François Joseph Bourgeois, burgemeester en officier van de burgerlijke stand van de gemeente Mouvaux, kanton van Tourcoing-sud, arrondissement Lille, departement van het noorden (Nord) "ont comparu publiquement Edouard Joseph Dervaux, Marchand de pommes de terre frite(...)".³⁸

In 1875 waren er "russes" te eten in Mons (Bergen).³⁹

In 1890 kent men volgende frituren te Luik: Fritz, Dorcy, Max Consael, Krieger, Lacquement en Lallemand.⁴⁰

In 1891 werd *Le Doyen de la Friture Etablissement Fritz* samen met *Beignets aux Pommes Max* vereeuwigd op de foto. In 1892 wordt te Luik het heengaan van *Madame foire d'octobre* ook meegedeeld door "Jeanne Friture". En de "Délices de la Friture" van Fritz II (1891).⁴¹

In het nummer van 21 mei 1893 van *Le Forain Belge* wordt aan de foorkramers gevraagd zich te verenigen. Wat ze

Machine om aardappelen te schillen. – Het werk van de machine moet aangevuld worden met het uittemen van de oogst bij middel van de punt van een mes

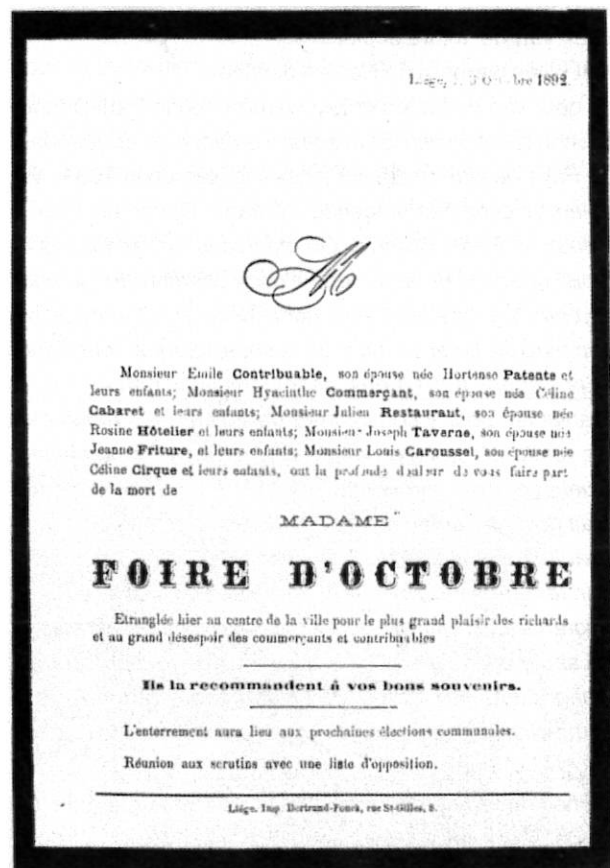
Eén van de eerste mechanische hulpmiddelen bij het begin van de 20ste eeuw. Bron: E. NIESTEN, J. RAYMAEKERS en Y. SEGERS, *Kattentongen, ezelsoren en varkenspoten. Onze keuken in de 20ste eeuw (CAG cahier)*, Leuven, 2002, p. 32.

ook doen in de *Ligue générale des Voyageurs Forains Belges*. De Luikenaar Fernand Speckstadt is de eerste president, de Brusselaar Louis Kummich ondervoorzitter en de Gentenaar Georges Krieger van Friture Fritz schatbewaarder.⁴²

In 1896 zouden E. Opitz, F. Speckstadt, G. Lacqyemant, de familie Weiss-Fritz, M. Consael, O. Lallemand en O. Opsomer voor de grote oktoberkermis van Luik respectievelijk 3950 F, 1450 F, 1106 F, 1280 F, 660 F, 600 F en 440 F gunning moeten betalen volgens *La Meuse* van 16 september 1896.

In de jaren 1890 doet men ook gunningen voor frituren op de kermis van Verviers.⁴³

In 1899 verschijnt te Parijs bij Montgredin *La Marchande de frites*.

Doodsbrief Madame Foire d'Octobre. (Verz. Musée de la Vie Wallonne).

³⁸ Deze referentie met dank aan Françoise Lempereur, opvolger van E. Legros aan de ULg (Luik/Liège).

³⁹ R. PINON, Un siècle de foire à Mons aux XIXe et XXe siècles, in : *o.c.*, p. 147. Aangehaald uit *Les Nouvelles* van 10 november 1900, p. 2.

⁴⁰ A. LEBRUN, IIe partie: Le XIXe siècle, de 1830 à 1900, in : *o.c.*, p. 105 eindnoot 73 en Y. MOREAU, IIIe partie: le XXe siècle, in : *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 114 haalt deze aan dat Fritz in 1907 overgenomen werd door Alphonse Foulon. Ook de Friture verviétois van Pierre Dourcy werd overgenomen. Hij noemt tevens enkele volgens hem minder belangrijke frituren op: la veuve Millaire, Legrand-Orban, Vincent en vooral Désiré Smits die er voor het eerst verscheen in 1912 en er gekend is als "Désiré de Lille". In 1924 werd de Friture vénitienne van Legrand-Orban gefotografeerd te Luik. [*Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 207]

⁴¹ *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 71, p. 79 en p. 95.

⁴² G. CONVENTS, Du jeu populaire à l'industrie foraine, in : *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 39. [Tevens p. 47 noot 41 voor gunningsgelden.]

⁴³ Y. MOREAU, La foire de Verviers, in : *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 183.

Aan het begin van de 20ste eeuw – in 1901 – is er de monoloog van drie pagina's van Eugène Lemerrier die te Parijs verschijnt, namelijk *La Marchande de frites, monologue* tevens in een bundel van de BNF (de Franse nationale bibliotheek te Parijs) terug te vinden met als titel *Chanson d'Eugène Lemerrier...* En kent Nivelles (= Nijvel) zijn friture Proust op de kermis.⁴⁴ Van een kermis in Andenne bestaat een foto in de Collection Denis met daarop de 'Friture namuroise'. Een foto werd er tevens in 1891 genomen te Luik van de *Friture verviétoise de Henri Dourcy*. Een andere werd ook in die stad genomen in 1927 van de 'friture Joslet'.⁴⁵

Friture Namuroise. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

Met velen waren ze in Namen die door de geur van de frieten gelokt werden. Léon-Paul Dandoy beschrijft het in zijn *Souvenirs d'enfance et de jeunesse au Pays de Namur* dat verscheen te Namen in 1934. We halen er even het volgende uit aan: "Opsomer, Fritz II, Choux de Paris, Dourcy! Où êtes-vous, belles fritures de jadis, où, pour un sou, nous allions chercher le "satchot" au comptoir extérieur, servi par la belle fille Dourcy ou par son père barbu et où, pour deux sous, lorsque nous étions plus riches, nous nous asseyions aux petites tables branlantes pour y consommer un "russe" et y rechercher les "crétons" au fond de la petite assiette de porcelaine. Quel spectacle pittoresque offrait la friture! Le centre en était occupé par les foyers de tôle noire bordés de cuivre, chauffés aux fagots de bois avant que ce ne fut le coke, sur lesquels bouillonnent une graisse vaporeuse et odorante; le plancher, aux voliges disjointes, était semé de sable blanc, les petites loges aux petits bancs étroits s'alignaient aux côtés de l'installation, tandis que le comptoir, d'où se découvrait tout le champ de foire et où

*le patron et la patronne, d'un geste égal, mesuraient les frites et le sel les saupoudrant, supportait les piles d'assiettes (...). Dans la lourde atmosphère où se combinaient la chaleur des becs à gaz et celle des foyers, s'époumonnaient de leurs appels "deux russes, deux!", "deux blondes!", les garçons aux premiers jours d'août, déguenillés et sales, démontant les châssis."*⁴⁶

Als Petra Colson het even heeft over de frituren in Overheidscontrole op volksvermaken: carnaval en kermis te Leuven stelt ze buiten het aanhalen van de frituur van Mille een rasechte Leuvenaars dat "Eten en drinken bleven een belangrijke plaats innemen. Koekkraam, wafel-, oliebol-, nougat- en poffertjeskramen waren voorlopers van onze suikerspin, oliebol- en frietkramen."⁴⁸ Ze maakt duidelijk dat "de frituur 'Max' (...) op zekere dagen, onder andere op vrijdag, bezocht [werd] door de hoogste bevolgingsklasse." Over een gebakkraam "Max" (°1838) lezen we in *Kermis. Het spiegelpaleis van het volk*

Frietkramen op de kermissen van Leuven (periode 1855-1907)⁴⁷

	1855	1861 +1866	1870	1875	1880	1885	1891	1895	1903	1907	1912 ¹ / 1913 ²
Septemberkermis	1	-	2	9	9	11	9	7	5	4	-
Oude Markt	-	-	-	3	3	3	2	2	-	1	-
Volkspplaats	1	-	2	6	6	8	7	5	5	3	-
St.-Gertrudiskermis	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2 ¹
St.-Jacobskermis-	-	-	-	5	6	5	3	1	1	1 ²	-
St.-Quentinkermis	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

⁴⁴ R. PINON, La foire à Nivelles, in: *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 166.

⁴⁵ *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 174, p. 179 en p. 212.

⁴⁶ Ons gaan vooral de pagina's 33 tot en met 44 aan, die weergegeven werden onder de titel *La foire de Namur*. In: *Foires et foraines en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, 1989, p. 173-178, met betrekking tot de frieten p. 175.

⁴⁷ P. COLSON, *Overheidscontrole op volksvermaken: carnaval en kermis in Leuven 1830-1914 (Ongepubliceerde verhandeling)*, Leuven, 1990, p. 141, p. 143, p. 145 en p. 146.

⁴⁸ P. COLSON, o.c., p. 75 en p. 134. Ze verwijst tevens door naar GILLAIN en UYTERHOEVEN, *De tijd van toen*, s.l., s.d., p. 135 hiervoor.

dat een zekere Max C., die startte met oliebolbakken in 1935 het volgende: "Wij bakten alleen wafels en appelbeignets maar in de tijd begonnen ze elders ook frieten te bakken, en de oude, hij zag een madame binnenkomen met een hoge hoed en die kwam bij Max frieten eten, hij zei: "Madame, wij verkopen geen frieten, met uwe hoge hoed moet ge elders gaan frieten eten".⁴⁹ De geschiedenis van de kermisfrietrampen in Vlaanderen is zeker nog te schrijven aan de hand van gunningen en dergelijke. We gingen sterk in op de gekende aanwezigheid in Wallonië omdat foorkramers nu eenmaal van kermis tot kermis trekken en dus zowel in Vlaanderen, Wallonië en bijvoorbeeld het noorden van Frankrijk aanwezig waren / kunnen zijn. Krieger, Max en Fritz vragen zeker om verder onderzoek over hun al dan niet Vlaamse afkomst.

Frituren, frietkoten, fritkoten & "frietkarren"

In het Folkloremuseum van Doornik – *Maison Tournaisienne – Folklore et traditions populaires de Tournai et du Tournais* – is een frietkar te zien van Titée en die stond in de 19de eeuw aan het Doornikse belfort. Het gaat hem eigenlijk om een frietkar met een gietijzeren ketel.⁵⁰

Peter Scholliers stelt in *Tweehonderd jaar eetcultuur in België*: "Het vaste kraampje, waardoor de pommes frites ruimer verspreid raakten, verscheen pas in de jaren 1880. In Brugge bijvoorbeeld, werd het eerste frietkraam geïnstalleerd in de jaren 1890. Rond die tijd kregen de meeste Belgische stations wel een frietkraampje in de buurt. Haastige reizigers konden er relatief goedkoop hun honger stillen." Hij vervolgt over de periode na de Eerste Wereldoorlog: "Na de oorlog was het frietkraam volkomen ingeburgerd in de straten van de stad. In juni 1919 maakte de 'Friture nationale' (in de Brusselse Steenstraat) zelfs publiciteit met

een zakje friet van 0,50 F. Die prijzen tonen aan dat friet niet écht goedkoop was. Een metselaar-helper moest een halfuur à drie kwartier werken om één portie te kunnen verorberen."⁵¹

In Parijs waren volgens Blaise Cendrars (eigenlijk Frédéric Sauser-Hall) in de jaren 1910-1920 de *frites* een van de mogelijke voedselbronnen voor de "veel hongerlijders, waarvan slechts een enkele geluksvogel een boterham zat te eten, of zuurkool, warme worstjes, voor twee stuivers *frites* in een puntzakje of een schoteltje alikruikken, bietsers die koortsachtig op lege pindadoppen stonden te kauwen om hun eeuwige geeuw honger te sussen (...)." ⁵² Er zijn redelijk wat bronnen die men kan gebruiken om de geschiedenis van het frietkot te bestuderen: literatuur, buitenlandse bezoekers in hun dagboeken over België, neergeschreven marktropen, hier en daar een artikel over de kleine beroepen⁵³, reamedrukwerk, ... Kristien Hemmerechts – schrijfster - heeft het in *Frietjes voor de eeuwigheid* over het feit dat er een dag komt dat frituren een curiosum worden: "Er waren er minder en minder. Dikwijls kreeg ze studenten sociologie of antropologie op bezoek die niets kochten maar wel verwachtten dat ze een lange vragenlijst voor hen invulde." In haar literair stukje komen nog aan bod: profiel van de klanten, bak- en serveerrituelen, frituur als ontmoetingsplek, de specifieke uitdrukkingen, wanneer waren er terug puntzakjes, ...⁵⁴

Frietkar. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

⁴⁹ P. COLSON, o.c., p. 84-85 met verwijzing naar GILLAIN en UYTERHOEVEN, o.c., p. 132 en G. VAN GENECHTEN, Vertellen van vroeger. Tien interviews met oud-foorreizigers, in : G. VAN GENECHTEN (met bijdragen en medewerking van Guido Convents en Eddy Muylaert), *Kermis. Het spiegelpaleis van het volk. Centrum voor Kunst en Cultuur – St. Pietersabdij, Gent, 28 februari – 13 april 1986*, Gent en Leuven, 1986, p. 152 [Max C., Gent].

⁵⁰ P. ILEGEMS, o.c., p. 36.

⁵¹ P. SCHOLLIERS, o.c., p. 157.

⁵² B. CENDRARS en M. BISSCHOP (vert), Boemelen in Antwerpen, in : H. WARREN (ingel.), J. CEULEERS en M. SCHAEVERS (samengest.), *Waar ligt België? Buitenlandse schrijvers op zoek*, Leuven, 1986, p. 152.

⁵³ L. MAES, Les petits métiers en Flandre wallonne, in : *Enquêtes du musée de la vie Wallonne*, t. 6, nos. 61-64 (1951), p. 105-111.

⁵⁴ K. HEMMERECHTS, Frietjes voor de eeuwigheid, in : M. COX en M. OTS, o.c., p. 31. [Verhaal verscheen tevens in K. HEMMERECHTS, *Donderdagmiddag. Halfvier*, Atlas, 2002.]

Misschien moeten we de rituelen van het 'fritkot' onderzoeken zoals dat gebeurde door Conrad P. Kottak voor McDonald's.⁵⁵

Er valt inderdaad nog wat te onderzoeken – nu met opkomst van bijvoorbeeld pizza's, pitta's en tapas⁵⁶ – over de frituur op het vlak van de lokale geschiedenis. Om welk soort van kraam ging het: (we houden ons best aan de typologie van Paul Ilegems voor de inventarisatie) de frietkar, de frituurwagen, het caravantype, de busfrituur, de barakfrituur, de chalet, de kermisfrituur (frituurkraam), de frietannex, de huisfrituur, de villa-frituur of frietsalon, de designfrituur of het prefabfrietkot. Heeft het een naam? Wie waren de eigenaars? Van welk jaar tot welk jaar? Toen de frituur van eigenaar veranderde, veranderde dan ook de naam van het frituur? Was de mayonaise zelfgemaakt of elders aangekocht? Had deze een andere smaak vroeger? Tot welke sauzen was het assortiment beperkt? En hoe zit dat nu? Hoe zat het met de puntzakjes? Waren die van gewoon papier? Werden deze wel degelijk in krantenpapier – à la fish and chips – of in telefoonboekenpapier ingepakt. Hoe? Sinds wanneer werden de sauzen, indien gewenst, apart gegeven? Hebt u kartonnen frietzakjes gekend? De plastic bakjes wanneer werden zij gebruikt? Hoe zat het met de snacks? Gingen er bepaalde dingen weg en kwamen ze terug in de mode: sauzen, andere condimenten, ui, ...? Waren er specifieke namen voor specifieke snacks, sauzen of combinaties? Hadden de frieten een bepaalde naam? Denk

maar hierbij aan de reacties van enkele frituren om sedert de tweede Iraakse oorlog niet langer meer te spreken over Américain en Sauce américaine, naar analogie met het feit dat de Amerikanen niet langer wilden spreken over French fries. Onder de Eerste Wereldoorlog zouden volgens sommigen in de V.S. Sauerkraut en Frankfurter veranderd zijn in Liberty cabbage en Hot dog.⁵⁷ Wanneer waren de eerste hamburgers er te koop? Hoe zat dat met (wijngaard)slakken? Wolukken? En met het bestek? Het vorkje? De vork met meskant? Echt bestek? Sinds wanneer waren er bij u in de gemeente pitta, shoarma, kebab/kebab, pizza of andere snackzaken die ook 'fritten' verkochten?

Excursus: Vlaamse invloed op Nederland

Ondanks het Leuvense vastenavondliedje uit 1862, dat zagezegd afkomstig is van het *Hollandsch Wafel-Huys* dat we reeds aanhaalden, stelt Paul Ilegems, waarschijnlijk niet ten onrechte, "*De Nederlanders geven ruiterlijk toe dat zij bijzonder laat waren om de friet te ontdekken. Pas rond 1930 kwam bij hen de frietconsumptie op dreef.*"⁵⁸ In *Het volkomen frietboek(...)* stelt hij, net als wij konden halen uit ander materiaal zoals de onderstaande gedichten van Louis Michiels, dat zij er reeds af en toe eerder mee in contact kwamen door de uit België gevluchten onder de Eerste Wereldoorlog.⁵⁹

Frituur te Bornem. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

⁵⁵ C. P. KOTTAK, Rituals at McDonald's, in : S. P. MONTAGUE and W. ARENS, ed., *The American dimension. Cultural myths and social realities*. Sherman Oaks, CA, USA, 1981, p. 128-136. Dit artikel verscheen reeds eerder in : *Natural history* van januari 1978.

⁵⁶ *Wablieft naar de frituur*. Op het net : <http://www.bop.vgc.be/tijdschriften/wablieft/wab212/12interv.txt>

⁵⁷ *Do you want "freedom fries" with that?* Op het net : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas>

⁵⁸ P. ILEGEMS, *Het Belgisch frietenboek*, s.l., 1994, p. 76.

⁵⁹ IDEM, *Het volkomen frietboek. Een Belgische cultuurgeschiedenis*, Amsterdam en Antwerpen, 2002, p. 41.

Erps-Kwerpsenaar leert de Hollanders frites eten

Een weinig uitleg: *"In 1914 kenden de Hollanders geene fritten. Daar ik mijne keuken zelf deed, maakte ik voor mijn noenmaal, voor mijn gemak bijna altijd bifstuk met fritten. Zekeren middag kwam Piet juist binnen toen ik mijn noenmaal gebruikte en vroeg: Wat eet gij daar. Ik zeg: dat zijn fritten. Van wat maakt gij dat, vroeg hij. Ik zeg: van aardappels. Is dat goed vraagt hij. Ik gaf hem in een tasje fritten en hij vond het zoo lekker dat hij zegde: Mijne ouders zullen u een zak aardappels sturen als ik mag mede eten. Ik zeg goed en zekere dag kwam, per boot, een zak patatten in mijn hotel aan."*

Donderdag morgen
Lag ik zonder zorgen
Te slapen, te ronken, te droomen in't bed
Ik droomde van eten
Van lekkere beten
Van worsten en bifstuk en fritten met vet

Ik droomde zoo lekker
Van Piet en van Dekker
Van knollen patatten, als vuisten zoo groot
Die vast zouden komen
Zei Piet zonder schrome,
Van St. Maartensdijk met eene stoomboot

Men belde. 'k Werd wakker
'k zeg: Wat ruigen rakker
Mag er nu zijn reeds zoo vroeg aan de bel?
Het bellen verstomde
Ons juffrouw die gromde,
En ging naar de deur en opende snel.

Daar stond eenen kerel
Zoo zwart als een merel
Die zei: Juffrouw lief, 'k heb voor u hier ne zak.
Ons huisvrouw die raasde
De drager die blaasde
En wierp zijnen zak op de vloer meê ne smak

Nu klonk er met klemme
Ons huisvrouw haar stemme
Zij riep; luid en toornig: Kom seffens beneê
Kom spoedig, o snullen
Er valt watte smullen
Er staat een zak mossels voor u in't café

Wij liepen nu beiden
Den zak opensnijden
Ik zei: Juffrouw, gij steekt er met ons den draak
'k Had het in de gaten
Dat het waren pataten
Van Haaltje: Piets moeder en vader Isaak

Wij namen nu vlugge
Den zak op den rugge
En trokken en sleurden den zak naar omhoog
Ons oogen die blaakten
Ons ribben die kraakten
Doch eindelijk toch, stond de zak op het droog

Ik pafte, ik proeste
En Jan... ja die hoeste
Van 't duivels geweld, dat wij hadden gedaan
Ik zweete... Jan smachte
Ons juffrouw grijslachte
Zij zei: In 't vervolg laat die appels maar staan

Zijt gij nu de telgen
Dier dappere Belgen
Zoo moedig, zoo dapper, zoo sterk in den strijd
Had ik dat geweten
Dan had ik dat eten
Maar zelf op mijn vrouwelijke schouder geleid

Door 't onverdiend kijven
Was 't bloed mij aan 't stijven
Ik zei: Juffrouw lief, gij zult zijn tevree
Wil nu maar niet pratten
Wij hebben patatte
En geven op zondag een fritten soupée.

De fritten soupée met Piet en Dekker.

1. Zondag avond was gekomen
Daar stond reeds ons vriendschaar
't Bruisend vet was aan het stomen
En de fritten waren klaar
Onzen bifstuk was aan 't koken
't Was een aangename geur.
Piet had zeker het geroke
Hij verscheen juist in de deur
En hij sprak: Wel, goede vrienden
Zoo ik zie gij wacht op mij
Om den maaltijd te beginnen
En te smullen zij aan zij.

2. En wij zaten en wij aten
't Deed ons buikje toch zoo goed
Want St. Maartensdijks pataten
Smaakten lekker, honingzoet.
Na 't soupée nam ik mijne beurse
Zeg den prijs nu lieve Piet
Van die mooie Tholen-appels.
Doch hij zei: ze zijn voorniet
Geenen cent zult gij betalen
Want mijn moeder zei: Gewis
Geef z'hun maar die arme drommels
Wijl het nu toch oorlog is.

3. Wil, o Piet, uw ouders danken
 Voor dees gift die zij ons doen
 Wil uw vader en uw moeder
 Voor mij geven elk een zoen
 'k Wens u dus: Isaak en Haaltje
 Dat 't leven u blijve zoet
 Ik zend u later 't leeg baaltje
 Daarmee sluit ik. Hand en groet.

Middelburg, 18 februari 1915.
 Louis Michiels.⁶⁰

De heer Georges Willems wist ons te melden dat een oom uit zijn familie in de jaren 1930 in Sluis (Nederland) was en hij daar tot zijn verbazing een 'fritkot' zag. Hij vroeg de man hoe het kwam dat hij als Nederlander een frituur had, waarop deze hem antwoordde dat hij twee nationaliteiten had, een van zijn ouders was Belg, de andere Nederlander. Hij had zijn legerdienst in België – in het Luikse – gedaan en daar de 'frites' leren kennen. En hij had daar een toekomstige broodwinning in gezien. Ilegems stelt dat "de eerste Hollandse fritkoten stonden vanaf de jaren twintig in de grensstreek. Pas na de Tweede Wereldoorlog raakte ook de rest van Nederland gefrituriseerd."⁶¹

Fritkot in Tisselt. (Verz. E. Cooremans, Merchtem).

Enkele wetenswaardigheden

Maar de heemkundige kan natuurlijk ook de lokale merkwaardigheden die een frituur overkwamen of records die gevestigd werden met betrekking tot friet opnemen.

In de *Le Soir* van 27 juli 1994 zou er in de stunten die rond friet vanaf de jaren 1980 begonnen weer eentje bijgeschreven worden: in het Astridpark van Anderlecht staat een 'friterie' waar men op dat moment *une frite branchée* kan bestellen, ofte friet met gratis condoom. Naast de langste friet (Gentse feesten 1983), het vullen van een drie meter hoge fritzak op het Antwerpse Steenplein, het record friet bakken, het verste fritkot (frietkot Chippyking in Sebastopol) en de zeskantige friet (zomer 1989) dus.⁶² De frituren waren echter al eerder *branchées*, want destijds kon men naast kapper, drogist en apotheker een voorbehoedsmiddel – condoom – kopen.⁶³

In Oostmalle kreeg men op 25 juni 1967 af te rekenen met een tornado. De frituur in de buurt van de kerk bleef ook niet 'gespaard'. Het is dan ook logisch dat de Heemkundige Kring Malle hierrond het nodige verzamelde.⁶⁴

⁶⁰ L. MICHIELS, Erps-Kwerpsenaar leert de Hollanders frites eten, in : *Curtenberg*, jg. 1993-1994, nr. 3, p. 122-123; de redactie van het tijdschrift *Curtenberg* kreeg inzage in de gedichten van Louis Michiels via zoon Léon Michiels. Louis Michiels was geboortig van Erps-Kwerps. Hij was huis schilder van beroep. Op 19 augustus 1914 vluchtte hij vanuit Leefdaal – waar hij toen woonde – via Brussel en Knokke naar Middelburg. Daar verbleef hij in hotel Dokzicht. Hij ontmoette er twee Hollandse onderofficieren, Gijs Dekker en Piet Hagen. Ook Jan een Belgische burgerwachter verbleef in het hotel. In maart 1915 keerde hij terug naar België. Eerst gaf hij echter nog een 'fritensoupée' voor 15 Hollandse militairen. En de redactie besluit met: "De Nederlanders hadden de frites ontdekt via [hem]."

⁶¹ P. ILEGEMS, o.c., p. 136.

⁶² IDEM, *Het Belgisch frietenboek*, s.l., 1994, p. 127-133.

⁶³ Mededeling Henri Vannoppen. Vernam dit van voorzaten. Iemand uit de omgeving van Weesp (Nederland) destijds, nu woonachtig te Leuven, herinnerde zich nog uit zijn jeugd dat hij frieten ging kopen aan een kraam genaamd 'Het' of 'De Condoom'. J. DE GRAEF, *De erotiek in het Antwerpse volksleven*, Antwerpen, 1978, p. 19: "Kondooms, 'Engelse capeautjes' genaamd, waren hier en daar wel te koop, maar bestonden uit stug rubber." J. PARISOT en P. DE RIJK (vert. en bew.), *Niet kapot te krijgen. Een humoristische en informatieve cultuurgeschiedenis van het condoom*, Utrecht, 1990, p. 92 geeft de kapper als bevoorradere van het rubbertje.

⁶⁴ C. DELVAUX, *Tornado 25 juni 1967: toen verging de wereld in Oostmalle*, Oostmalle: Heemkundige kring Malle, 1987, p. 156 en J. VAN BREEN, A. KINSBERGEN en H. HENDRICKX (inl.), *Tornado Oostmalle: rampenplan fase 4: herinneringen aan toen*, Malle: Heemkundige kring Malle, 1997, p. 56.

Thuis

Maar natuurlijk maakten en maken mensen ook thuis frietjes zoals de moeder van Louis Michiels destijds op het einde van de 19de eeuw. Wat gebruikte men thuis om aardappelen te schillen? Hoe sneed/snijdt men de frieten? Hoe bakt(e) men ze? In een pan, een friteuse? Is er een tijd geweest dat men ze niet langer wenste thuis te bakken omwille van de baklucht? En wat met de anti-vegetarisme? En de afkeer van sommigen tegen *fast food*? Moet ook het feit dat sommige sauzen een andere samenstelling hebben in ons land tevens onderdeel zijn van zo'n studies? Ik denk hier maar aan het feit dat "*In central Europe, the Netherlands, and Belgium ketchup is spicier. Elst, Heinz's affiliate in the Netherlands, produces hot ketchup, Mexican ketchup, an curry ketchup.*"⁶⁵

Slot

Zoals u merkt valt er nog veel te onderzoeken... En we zullen nog hard moeten werken om te komen tot "*Desiree had nooit beseft dat je een frituur kon bestuderen, maar blijkaar waren er bibliotheken over vol geschreven. (...)*", uit *Frietjes voor de eeuwigheid* van Kristien Hemmerechts.⁶⁶

Friture Hubert in Brussel-Noord. (Verz. E.Cooremans, Merchtem).

Bijlagen

Wat staat er zoal op de spijkskaart ?

Frieten: klein, gewoon, groot, maxi

Frieten in een broodje met extra: Mitrayette Chicken, Mitrayette Mexicano, Mitrayette Saté, Mitrayette Vissaté

Extra: Ajuintjes (zilveruitjes), Apiro, Augurken, Balletjes (in tomatensaus), Bami, Belcanto, Bickyburger, Bitterballen, Boulet, Boulet special, Braadworst, Brochette, Carbonade [? Stoofvlees], Cervela (bruin), Cervela (rood) [met look], Cervela cheval, Cervela special, Cheeseburger, Chickenburger, Chix Fingers, Crizy, Curryworst, Drumstick, Ei, Frankfurterworst, Frikadel, Frikadel special, Fricandel, Fricandel special, Frikandel, Garnaalkroket, Gehaktbal, Gehaktbal met kruiden, Gehaktbal special, Gladde worst, Hamburger, Haring, Hete hond, Hotdog, Jagersworst [? Cervela], Kaaskroket, Kipcorn, Lange hamburger, Loempia, Mammoet, Mexicano, Mosselen, Piknikker, Platte hamburger, Ragoezi, Ragoûzi, Saté (vlees, kalkoen, tziganzigeuner, ardeense), Sito, Stoofvlees, Stoverij [? Stoofvlees], Taco, Ui, Viandelle, Visstick, Vleeskroket, Vol au vent, Zigeunerstick

Sauzen: Aioli, Americain, Américain, Andalouse, Andalouse, Banzaï, Barbecue, Brasil, Burgy, Cocktail, Curry, Curry-ketchup, Diable, Hot Chili, Ketchup, Loempiasaus, Mammoet, Mayon(n)aise, Mystery, Mosterd, Mysteri, Peper(saus), Pickles, Pili-Pili, Pitta, Riche, Salsa, Samurai, Saus apart [kost al dan niet meer dan gewoon erop], Slasaus, Stoofvleessaus, Tartaar, Tartare, Tomatenketchup, Zigeuner, Zoete Mayo

Drank: Bier, Cola, Cola light, Fanta, Gini, Ice Tea, Sprite, 'Plat water', Sputwater, Water, [naargelang flesjes of blikjes]

Een greep uit firma's en merken gerelateerd aan de friet en de frituur

De Gouden Gids® kent volgende rubrieken: 395 Frituur-specialiteiten en snackproducten; 1890 Frituren; 1895 Frituren – Uitrusting & Benodigdheden en 6695 Frituurwagens.⁶⁷

't Hoekske – frituurwagensverhuur (Balen); 't Vleesboerke bvba (Herentals); 't Voske – frituurwagenverhuur (Poppel); A. Cremers De Hongerkiller – mobiele frituurwagens (Wilrijk); A.A. Horecahandel "4-Tune" (Herenthout); Antwerpse vetcentrale VADA bvba – frituurvetten (Hoevenen); Arcedes

⁶⁵ A. F. SMITH, *Pure ketchup. A history of America's national condiment*, Washington and London, 2001, p. 144. Op p. 143 wordt tevens gemeld dat H.J. Heinz Company in Brussels (Belgium) ketchup bereidt.

⁶⁶ K. HEMMERECHTS, *Frietjes voor de eeuwigheid*, in : M. COX en M. OTS, o.c., p. 31.

⁶⁷ [i] *Gouden Gids® Editie 2002-2003. 014 Herentals – 015 Mechelen – 016 Leuven, Antwerpen*, p. 20.

(Zichem); B & Co RENT nv – verhuur van frietwagens (Herselt); Beckers – snacks; Belgras bvba (Hulshout); Bossuyt Leon nv – inrichting (Kuurne); Coertjens Theo International nv – vleesgerelateerd (Brecht); Dami [horeca] bvba – sauzen – vetten – dranken (Begijnendijk); De Campus bvba (Mechelen); De Meester Horecamaterialen nv – machines (Waasmunster); Delifood Trading & Consulting bvba (Linden); Ebro (zuurwaren) – sauzen; Edma Industries nv GORA – constructeur van frituurwagens en frituurunits (Tessenderlo); Elpo-Cuisinex G.H.G. nv – frituurtoestellen (Leuven); Florigo – friteuses; Foster Fast Food bvba (Mechelen); FRI-snacks (Wilrijk) Fribert Horeca (Aarschot); Grootkeukentechniek V.D.M. bvba – friteuses (Tielt-Winge); Hakto – friteuses; Horeca Maenhout bvba – friteuses – frigo-togen (Genk); Horeca Omer bvba – frituurinstallatie (Helchteren); Hotdog King Belgium bvba (Hever); Intermobil bvba – bouw van frituren (Meise/Wolvertem); IVOMATEC (Beringen); Kiremko (Turnhout); LaWilliam (Londerzeel); McCain Foods Belgium (Grobendonk); Massafrit (Mechelen); Maurice Mathieu – Antwerpen (Antwerpen – Zwijndrecht) – sauzen; Mora; Muffels J (Genk); NV Vandemoortele Nederland (Oudenbosch); Nys Machinery Equipment – friteuses (Aartselaar); Ossewit – Blanc de Bœuf; OVI nv (Olen); Perfecta België bvba – friteuses (Harelbeke); Quality Food Group (Sint-Kathelijne-Waver); Remia – Remia SausMaster®; Resi plantaardig frietvet; Restofrit; Risso Fri, Risso Palm en Risso Super – frituurvetten; Rubbens – frituurfornuizen – Master; SA Vamix NV (Gent); Senor Snacks – evenementencatering (Geel); Smits (Boon) – (frietketelsinrichting); Smulbox (Resto Frit); Snack Shop bvba (Herentals); Suprima (Adegem - Maldegem); Sylvain bvba (Lubbeek); Tappaz Snackmakers N.V. (Bocholt); Van Hout Horeca nv (Achel); Van Riel Grootkeukens nv (Turnhout); Van Zon nv (Hamont – Beringen); Vandael Horeca nv (Wommelgem); Vandemoortele professional; Vanlommel & Co nv (Tessenderlo); Vanreusel's snacks nv – Hamont; Vleminckx – sauzen: Montana, Louisiana, Mayo Light; Zhaf – friteuses

Reclame in versvorm

Destijds waren er waarschijnlijk wel marktroepen zoals deze voor het nageslacht bewaarde: *"C'est Dèric qui fét lès mèyeûses frites! / A v'nu lès sayî dj' vos-invite! / Pou lès pèchons à l' sauce qui pique / l-gn' a pont come mi en Bèlgiqe!"* Daarna kwam er drukwerk zoals dit door de Imprimerie Centrale van Luik gedrukte bericht in 1897: *"Où courez-vous? Messieurs et Dames / A la Friture "Ombretoise" / Aux fourneaux pleins de flammes / Où bout la graisse sournoise [...] / Là [...] selon votre goût, vous prendrez / (...) / Frites tentantes (...) / C'est pourquoi je vais chez Hony [...] / Près de la Trinck-Halle (Boulevard d'Avroy)."*⁶⁸

Hierbij twee karamelversreclames voor frituren uit het Groot-Huldenberg van de jaren 1980.

Frituur Huldenberg

12 zitplaatsen

De bedieningsplaats is klein
De eetmalen zijn er fijn
In een grote cirkel is het bekend
Het klienteel wordt altijd verwend
Met deze fritten lekker en gezond
Het afscheid is altijd met het buikje rond.

Reclameadvertentie uit een reclamefolder van de jaren 1980 voor een frituur op de 'plaats' van Huldenberg. (Deze frituur bestaat niet meer). (Verz. D. Vanpée).

Reclameadvertentie uit een reclamefolder (jaren 1980) voor een nu verdwenen frituur in Neerijse (een deelgemeente van Huldenberg). (Verz. D. Vanpée).

FRI TUUR

BEKSTRAAT * 3055 NEERIJSE

Voor een fritje fijn en Klein moet
men in "De Nachtridder" zijn

⁶⁸ Eugène Boutry uit Fraciennes kende deze marktkramersroep nog. Het werd opgenomen in R. PINON, Petit glossaire étymologique et explicatif de termes désignant des mets de foire, in: *Foires et forains en Wallonie. Magie foraine d'autrefois*, Liège, p. 210. Het andere karamelvers is tevens op die bladzijde terug te vinden.

De Vlaamse frituren met een webstek (search maart 2003) :

Over de eerste webstek :

John's Fritshop Deinze in de media: Internet en friet, match made in heaven? Belgische vette surfhap. In: *Wave en Cyber-sferen in Deinze. Fritshop John : de eerste cyber-frituur.* In: *Snackblad.*

[<http://www.ping.be/~tpping008/nederlands/media.htm>]

<http://www.proximedia.com/web/ben-cerstiaens.html> Frituur De Wijngaard (Frituur en Sandwichbar) – Poederleesteenweg 78 – 2200 Herentals; <http://users.pandora.be/marc.denbeir/webpagina1.htm> Frituur Den Beir - Molenstraat 100 – 9900 Eeklo; <http://users.skynet.be/bk260610/bolero/index.html> Frituur Bolero - Markt 131 – 9800 Deinze; <http://users.pandora.be/specialeken/> Frituur 't Specialeken – Brakelsesteenweg 100 – 9400 Ninove; <http://users.skynet.be/tBrugske/PAGINAS/index2.htm> Frituur 't Brugske - Brugstraat 42 – 3550 Heusden-Zolder; <http://www.proximedia.com/web/dalie.html> Frietshop Dalie - Brugsesteenweg 1 – 8800 Roeselare; <http://users.pandora.be/snackdenhoek/> Snack Den Hoek - ?; <http://www.bredene.be/gastronomie/martine.htm> Frituur Snackbar Martine - Koningin Astridlaan 67 – 8450 Bredene; <http://www.bredene.be/gastronomie/alaska.htm> Frituur Alaska - Kapelstraat 127 – 8450 Bredene; <http://www.sengers.ch/usland/pages/frituur.html> Frituur d'Anvers - Antwerpen; <http://www.houthulst.net/dewittehoek/index.htm> Frituur De Witte Hoek - Jonkershovestraat 106 – 8650 Houthulst; <http://www.frituurdorp.be/pages/start.htm> Frituur 't Dorp - DorpWest 16 – 2070 Zwijndrecht; <http://www.borgloon.com/horeca/frituur.html> Graetempoort Nadine - Feestzaal - Restaurant – Frituur – Ijssalon – Graethempoort 6 – 3840 Borgloon; <http://www.vcspectrum.be/SponsorsHTM/FrituurWaasland.htm> Frituur Waasland - Markt - Moerbeke; <http://users.skynet.be/fa003720/frituurroger/> Restuarant Frituur Roger – Nieuwpoortlaan 6 – 8660 De Panne; <http://www.handelsbelangen.be/leden/Jen.html> Frituur Snack Bij Jen - Doorniksesteenweg 81 – Avelgem; http://www.aquariana.be/frituur_denise.htm Frituur Denise -

Langestraat 119 – 9050 Gent – Ledeberg; <http://www.ryckmans.be/middenst/gg/frituur/frituur.htm> Uw frituur in Kortenberg; <http://www.ryckmans.be/middenst/gg/frituur/chantal.htm> Frituur Chantal - hoek L. Maesstraat / Brouwerijstraat - aan de kerk van Kortenberg – 3070 Kortenberg; <http://www.ryckmans.be/middenst/gg/frituur/frituur.htm> Het frit'uurkje - aan de kerk van Kwerps - 3071 Erps-Kwerps; <http://www.ryckmans.be/middenst/gg/frituur/kl.htm> Kortenbergse lekkerbek - Leuvensesteenweg - 3070 Kortenberg; <http://www.turnhout.be/steekkaart/steekkaart.asp?id=931> Frituur Begijnhof – Begijnenstraat 65 – 2300 Turnhout ; <http://www.oudenaardse-handelaars.be/handelaars/frituurpleintje.htm> Frituur 't Pleintje - Brouwerijplein 1 – 9700 Oudenaarde; <http://www.heffen.be/handelaars/Frituur.htm> Frituur Chris - Heffen-Dorp - 2801 Heffen; <http://www.smullerke.com/> Frituur 't Smullerke - <http://www.smullerke.bestfrit.be/> Broechemsesteenweg 136 2560 Nijlen

Nog extra info:

In het Museum voor de oudere technieken te Grimbergen (afdeling Liermolen) liep in 1996 een tentoonstelling met als titel "De aardappel. Van papa tot patat." Er werd schijnbaar geen catalogus uitgegeven, maar een interne gidsen-syllabus is wel in te kijken. [De aardappel: "van papa tot patat", in : *ASG. Medelingsblad en verzamelde opstellen*, (nr. 53), jg. 14, nr. 1 (januari 1996), p. 63.]

Het Potato Museum dat in 1975 in België opgericht werd door de Amerikaan Thomas Hughes en dat destijds in Maransart gevestigd was, stond sinds 1984 in Washington, daarna werd het verplaatst naar Albuquerque in New Mexico.

En dan is er nog het Antwerpse avontuur: 'het Frietkot-museum'.

Dominique Vanpée
Margarethaplein 1a/02.01
3000 Leuven

De onderwijswet van 1879

Verz. Raymond Lambie

Jean-Marie Lermyte

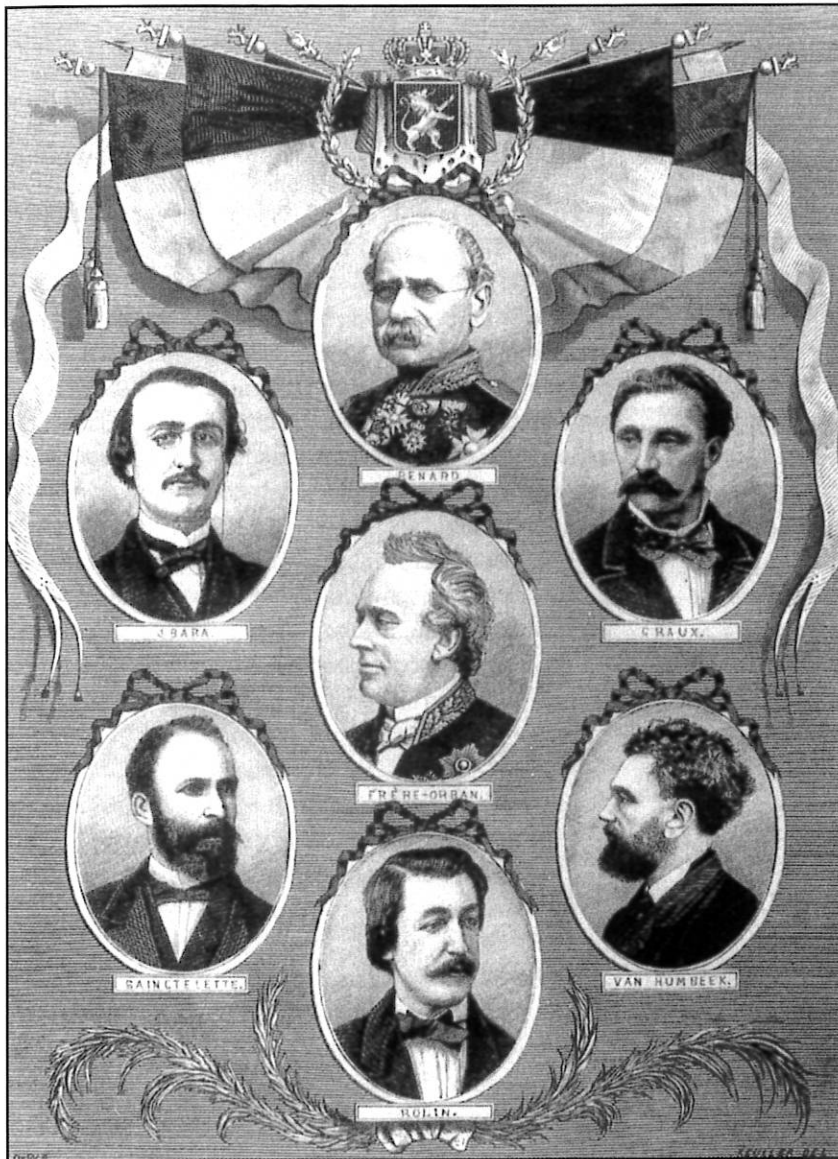
In 1878 kwam na acht jaar katholiek bewind een liberale regering onder de leiding van Walthère Frère-Orban aan de macht. Deze regering bleef vooral bekend omdat het de jaren van de eerste schoolstrijd waren. Voor het eerst was er een minister van openbaar onderwijs en wel in de persoon van de vrijmetselaar Pierre Van Humbeeck. De regering wilde de invloed van de geestelijkheid in de gemeentescholen tegengaan en diende daarop begin 1879 een wetsontwerp in. Het werd door de Kamer van Volksvertegenwoordigers goedgekeurd met 67 stemmen tegen 60 en in de Senaat met 33 stemmen tegen 31. Koning Leopold II plaatste zijn handtekening op 1 juli 1879 en de wettekst verscheen in het Staatsblad van 10 juli daaropvolgend. Deze regering was de laatste homogene liberale regering uit de Belgische geschiedenis, al is de verklaring daarvoor grotendeels te zoeken in de invoering van het algemeen stemrecht, waardoor nagenoeg altijd coalitieregeringen moesten worden gevormd.

Volgend jaar is het 125 jaar geleden dat de tweede organieke wet op het lager onderwijs, met de schoolstrijd als gevolg, werd goedgekeurd. Wellicht zullen sommige heemkundigen daaraan een artikel wijden. Misschien kunnen ze door ons artikel fouten vermijden. We hebben

daarom een hele reeks publicaties doorgenomen die als onderwerp de geschiedenis van de gemeente of de geschiedenis van het onderwijs hebben en wijzen op daarin voorkomende fouten, op gegevens die niet helemaal correct zijn, op tendentieuze formuleringen... Het gaat om boeken en hier of daar een afzonderlijke brochure; artikels lieten we voor dit onderzoek achterwege. Omdat het zeker niet de bedoeling is om auteurs aan te vallen, houden we de citaten anoniem en geven we enkel de datum van de publicatie. We citeren uit 25 West-Vlaamse werken, want het grootste deel van de West-Vlaamse studies die we inzagen vallen om enkele redenen buiten beschouwing. Gelukkig is dat voor het grootste deel omdat de informatie over de wet van 1879 en de schoolstrijd objectief is. In een aantal gemeentegeshiedenissen wil men angstvallig al wat naar partijpolitiek zweemt, verzwijgen. Soms is er helemaal geen aandacht voor het onderwijs. Soms wordt het ontstaan van scholen in die periode vermeld, maar niet gerelateerd aan de onderwijswet of de schoolstrijd. Ook studies die de wet van 1879 wel vernoemen, maar niet op de inhoud ingaan, komen hier niet aan bod. In dit artikel gaat het enkel om de inhoud van de onderwijswet en zeker niet om alle aspecten van de schoolstrijd.¹

¹ Daarvoor verwijs ik naar mijn vroeger artikel in dit tijdschrift en naar mijn doctoraal proefschrift. J.-M. LERMYTE, Het hoogtepunt in het clerico-liberaal conflict: de schoolstrijd, in : *Ons Heem*, jg. 43, nr. 6, 1989, p. 194-202; IDEM, *Voor de ziel van het kind. De schoolstrijd in het klerikale arrondissement Roeselare, 1878-1887*, Brugge, Westvlaams Verbond van Kringen voor Heemkunde, 1985, p. 291, met verdere bronnen- en literatuur-opgave. Voor een heel uitvoerige ontstaansgeschiedenis verwijzen we naar J. LORY, *Libéralisme et instruction primaire 1842-1879. Introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*, Leuven, 1979, 2 dl, p. LXXXI-839.

Maar laten we eerst de liberale partij in 1878 aan de macht komen. Over de verkiezingsuitslag is er al geen eensgezindheid: voor de ene een schitterende overwinning, voor de andere een nipte meerderheid. We citeren twee auteurs waarvan we met zekerheid weten dat ze katholiek zijn en vermoeden dat ze beiden ook dezelfde politieke gezindheid hebben. *In 1878 behaalden de liberalen opnieuw een schitterende overwinning* (1992). *Met een nipte meerderheid in de Kamers was het liberaal ministerie Orban [sic] aan het bewind geraakt* (1999).

De zeven ministers van de liberale regering van 1878 tot 1884 geleid door Walthère Frère-Orban. Bron: *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, p. 153.

1. Gemeentelijk onderwijs is geen staatsonderwijs

Een veel voorkomende fout i.v.m. de wet van 1879 is de verwarring tussen de termen gemeentelijk onderwijs en staats- of rijksonderwijs. *Het wetsontwerp bepaalt immers: elke gemeente moet minstens één officiële staatsschool bezitten. (...) Aldus wordt het neutraal staatsonderwijs gevestigd* (1983). *Elke gemeente zou voortaan één officiële staatsschool moeten hebben en men mocht niet langer een vrije school aanvaarden of subsidiëren* (1984).

In hoofdzaak kwam de tekst hierop neer: elke gemeente moest voortaan tenminste één rijksschool hebben. (1988). *Alle gemeenten van het land waren verplicht een officiële lagere (staats)school te bezitten (...)* (1989). *Die wet beperkte de lokale autonomie doordat het lager onderwijs voortaan onder de voogdij kwam van de staat, die overigens aan iedere gemeente de verplichting oplegde minstens één officiële staatsschool te bezitten* (1990). *Centraal in die wet stond, dat elke gemeente moest beschikken over een officiële rijksschool* (1995). In artikel 1, paragraaf 1 van de wet van 1879 stond: *In iedere gemeente des Rijks zal er ten minste één lagere school zijn, gevestigd in een behoorlijk lokaal.* Aan de basis van deze verwarring ligt vermoedelijk prof. dr. Th. Luykx die in zijn standaardwerk verkeerdelijk schreef: *elke gemeente moest ten minste één officiële staatsschool bezitten.*² Het was wel zo dat de nieuwe wet in vérgaande mate de autonomie van de gemeenten op onderwijsgebied beperkte, om boycot van het gemeentelijk onderwijs tegen te kunnen gaan. De term 'gemeenteschool' staat niet letterlijk in dit artikel. Wie denkt dat ook een vrije school onder de noemer 'ten minste één lagere school' viel, zit er helemaal naast. Vrije, in realiteit katholieke scholen, konden niet langer worden aangenomen. Aangenomen scholen waren vrije scholen die door de gemeente werden gesubsidieerd als ze aan bepaalde voorwaarden voldeden.

Omdat een van de nieuwe vereisten de neutraliteit van het onderwijs was, viel deze vorm van subsidie tijdens de schoolstrijd weg, doordat katholieke scholen uiteraard niet neutraal wensten te zijn.³

² Th. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, s.l., s.d., p. 170.

³ De wet voorzag dat geen nieuwe vrije scholen meer konden worden aangenomen en dat het de regering toekwam te oordelen of de adoptie verder kon worden gezet (artikel 48).

De wet van 1842 geeft aan de priesters te veel macht en moet verdwijnen. Liberale spotprent. Bron: *Spiegel Historiael*, jg. 10 nr. 4, p. 212.

2. Het godsdienstonderwijs in de gemeenteschool

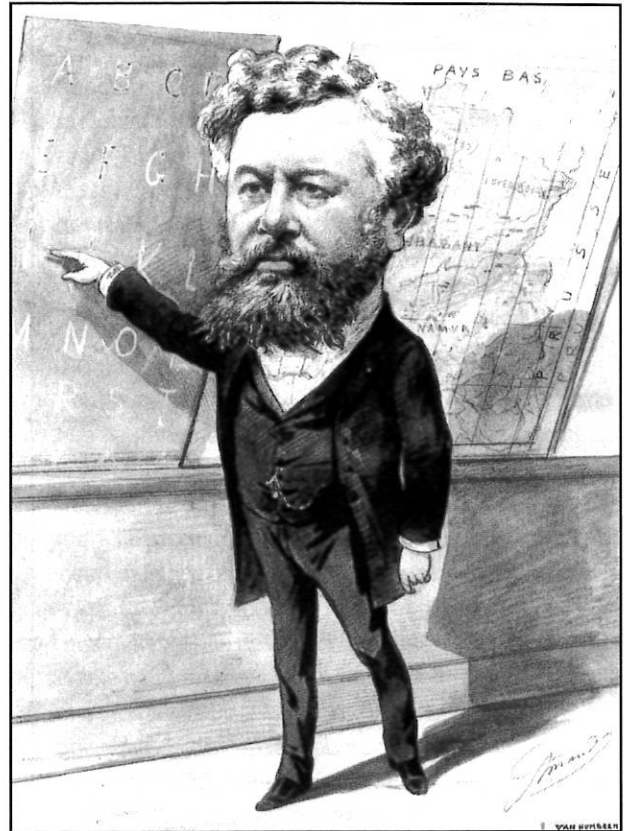
De kern van de wet, de inzet van de schoolstrijd, was artikel 4: *Het godsdienstonderwijs wordt overgelaten aan de zorgen der huisgezinnen en der bedienaars der verschillende eerediensten. In de school wordt een lokaal ter beschikking der bedienaars der eerediensten gesteld om er, hetzij vóór, hetzij na den schooltijd, het godsdienstonderwijs aan de schoolgaande kinderen hunnen belijdenis te geven.* Het volgende citaat komt niet overeen met de wettekst: *Het godsdienstonderwijs werd van het programma geschrapt en mocht alleen nog buiten de schoolmuren gegeven worden* (1990). Vermoedelijk zijn schoolmuren hier schoolmuren geworden. De liberale regering wilde de invloed van de Kerk op het onderwijs, en in het verlengde daarvan op de potentiële kiezer, ongedaan maken, maar omdat het vrij onderwijs nu eenmaal vrij was, kon de wet alleen betrekking hebben op het gemeentelijk onderwijs. In de volgende citaten wordt die restrictie verondersteld gekend door de lezer. *Ten gevolge van de nieuwe schoolwet van 1879, waardoor het godsdienstonderwijs uit het leerprogramma werd geschrapt – wat zeer grote beroering veroorzaakte en de schoolstrijd ontzettende (...) (1982). In het verkiezingsjaar 1878 kwam er heel wat beweging in het vrij starre onderwijswereldje: de liberale parlementsoverwinning betekende de start voor wat bekend zou worden als de Eerste Schoolstrijdperiode. De afschaffing van het godsdienstonderwijs en het monopoliseren van de rijksnormaalscholen zetten de katholieke onderwijsgemeenschap op hun achterste poten* (2000).

Evenmin helemaal juist zijn beweringen als: (...) *en het godsdienstonderwijs in de "officiële" scholen werd afgeschaft* (1986) of: *De nieuwe schoolwet van 21 januari 1879 was een regelrechte oorlogsverklaring aan het katholieke*

onderwijs. De deuren van de officiële scholen bleven dicht voor de geestelijken. Het schoolprogramma bood geen ruimte meer voor enig godsdienstonderwijs (1997). In het tweede citaat is bovendien de afgeschreven datum die van het neerleggen van het wetsontwerp. In de wet stond, aan wiens zorg het godsdienstonderwijs werd toevertrouwd. De volgende bewering gaat dan weer een stap te ver door uitdrukkelijk te schrijven dat de onderwijzer geen godsdienstles mocht geven. *Het belangrijkste punt: het godsdienstonderwijs stond niet meer op het programma; de onderwijzer mocht geen godsdienstlessen meer geven; de ouders en de geestelijkheid mochten het wel doen, maar voor of na de gewone lesuren* (1980, geciteerd in 1996). We kunnen niet genoeg beklemtonen dat het de bisschoppen waren die de gemeenteonderwijzers verboden om godsdienstonderwijs te geven en dat de liberale overheid er alles aan deed opdat die dat wel zouden doen. Het is de clerus die wilde dat de gemeentescholen 'scholen zonder God' werden en het is de regering die wilde bewijzen 'dat er niets was veranderd' en dat dezelfde onderwijzers aan dezelfde leerlingen in dezelfde lokalen dezelfde vakken – buiten de lesuren zelfs godsdienstonderwijs – zouden verstrekken. *Maar de onweerswolken doken op met de verkiezing van een liberale regering en de uitvaardiging van de "Ongelukswet" in juli 1879. Pastoor XXX vermoedde het kwaad van die wetten [sic]: het geloof zou uit de officiële scholen worden gebannen, de kinderen zouden opgroeien buiten God en Zijn gebod, geen gebeden, geen catechismus, geen kruisbeeld; dat alles zou leiden tot zedenbederf en losbandigheid* (1990). Enkel vanuit de visie van de pastoor klopt de zin. Katholieke gemeentebesturen weigerden nog langer catechismussen aan te kopen of de supplementaire wedde voor godsdienstonderwijs uit te betalen aan de gemeenteonderwijzers. Ze moesten daar vaak door de overheid toe verplicht worden. Het kruisbeeld moest zeker blijven

hangen. Zo kwam er bijvoorbeeld een onderzoek van de overheid toen dat in het begin van de schoolstrijd in het West-Vlaamse Dadizele niet meer het geval bleek te zijn.⁴ Als er in de gemeenteschool geen godsdienstles meer gegeven werd, dan was dat volgens de liberalen uitsluitend op rekening van de clerus en haar epigonen te schrijven.

We willen nog enkele fouten aanhalen. Om te beginnen een grove. In 1842 wilde de liberale schoolwetgeving overal een lagere school. (1986). Al wie enigszins op de hoogte is van de onderwijswetgeving van de 19de eeuw weet dat de wet van 1842 een compromiswet was die werd goedgekeurd onder een unionistische regering.⁵ Een auteur citeert artikel 17 van de Belgische Grondwet van 1831 en besluit: *In principe waren er dus twee grondwettelijk evenwaardige schoolnetten in België: een openbaar en een confessioneel, of anders uitgedrukt: een neutraal staatsonderwijs en een vrij katholiek onderwijs* (1995). Er was op dat moment geen sprake van neutraal staatsonderwijs en 'twee grondwettelijk evenwaardige schoolnetten' is al even verkeerd. Minder erg is een onduidelijkheid in de datering of benaming. *Na buitengewoon heftige debatten in de Kamer werd de tweede onderwijswet goedgekeurd en verscheen ze in het Staatsblad van 1 juli 1879* (1978). *Onmiddellijk stemden zij [= de liberalen] de wet van 10 juli 1879 (...)* (s.d.). De wet werd op 1 juli ondertekend door de koning – en is dus de wet van 1 juli – en verscheen op 10 juli in het Staatsblad.

Karikatuur van de eerste minister van openbaar onderwijs Pierre Van Humbecq. Bron: *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, p. 151.

De wet van 1879 maakte een einde aan het regime van de wet van 1842. De geestelijkheid had niet langer invloed op het gemeentelijk onderwijs. Volgens de liberale visie zegevierde de vrijheid. Bron: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel III, p. 324.

⁴ Vijf brieven hierover in Rijksarchief Brugge – Provinciaal Bestuur 4^e Afdeling, dossier 596.

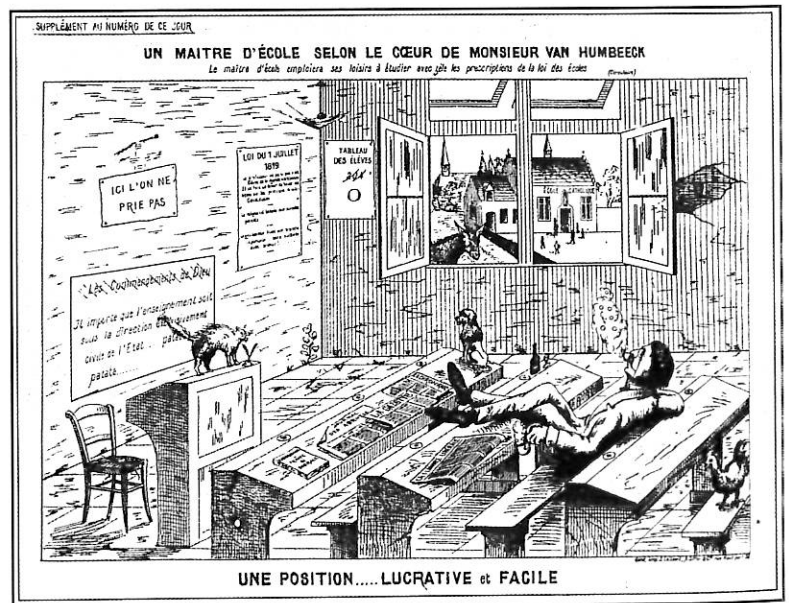
⁵ Dat betekent een regering waarin liberalen en katholieken zetelden, maar waarbij men nauwelijks het verschil tussen beiden kan maken: het ging om liberaal-katholieken en katholieke liberalen.

3. Suggestief taalgebruik

Soms is het taalgebruik suggestief. Het is niet moeilijk om raden welke partij de volgende auteurs in hun hart dragen. *De ganse duur van de schoolstrijd betaalden de katholieken dus twee scholen te XXX. Uit eigen beurs vooreerst de school waar hun kinderen naartoe gingen en dan nog eens een school waar niemand naartoe trok en die aan de gemeentekas bijna even duur uitviel als voor de schoolstrijd (s.d.). Ten jare 1879 werd in de Kamers [sic] van Volksvertegenwoordigers de afschaffing van de schoolwet van 1843 [sic!] voorgesteld, waarbij de godsdienst voorheen een verplichtend vak was in de officiële scholen. Men wenste nu de godsdienst uit het onderwijs te bannen en die ongelukswet werd aangenomen met één stem meerderheid. Schoolhoofd XXX kon dat niet in overeenstemming brengen met zijn geweten. (...) hulp-onderwijzer XXX die er de kans van zijn leven in zag, had geen problemen met zijn gewetensplicht en stelde zijn kandidatuur als schoolhoofd (1980). Aan deze dwingelandij kwam een einde met de kamerverkiezing van 10 juni 1884 (1984). In Vlaanderen werd het lager staatsonderwijs nagenoeg verlaten. Soms was er maar een enkele leerling, de zoon van de onderwijzer (1989)⁶. Die daling was in sommige streken inderdaad heel opvallend, maar 'in Vlaanderen' is overdreven. Zo wijst Michel Steels er op dat in Gent geen enkele gemeenteonderwijzer n.a.v. de nieuwe wet ontslag nam en slechts 23 van de 200 vrouwen, en dat het aantal leerlingen in de gemeentescholen zelfs lichtjes steeg.⁷ En dat de term 'staatsonderwijs' in het citaat verkeerd gekozen is, weet de lezer al. Ook titels of ondertitels kunnen een gezindheid verraden: *Een geuzenschool op de gemeente* (1999). *Eén leerling aan gemeenteschool* (1983). *'Van de scholen zonder God, verlos ons Heer'* (2001).*

Het verwernde kind. Uit *Le Tirailleur* van 26 augustus 1883. Het verwernde kind zit op de schoot van regeringsleider Frère-Orban. De overvolle katholieke school krijgt geen subsidie meer. De gemeenteschool des te meer, maar daar zit de onderwijzer te niks. Bron: *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, p. 151.

De onderwijzer in de goddeloze gemeenteschool heeft geen leerlingen. Spotprent uit *L'Étudiant catholique*, 1979. Bron: K. DE CLERCK e.a., *Dag meester*, p. 20.

⁶ De auteur zet deze bewering kracht bij door te verwijzen naar prof. Th. LUYKX, o.c., p. 172, maar die gaat bijlange zo ver niet!

⁷ M. STEELS, *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent 1828-1914*, Gent, 1978, p. 224 en p. 226.

Soms wordt maar de helft van het verhaal neergeschreven. *Met de schoolstrijd kwam het gemeentelijk onderwijs zwaar in de problemen. Door de geestelijkheid werd op de gelovigen een morele druk uitgeoefend (...).* Deze zin is juist, maar de auteur verzwijgt de liberale druk. En het omgekeerde kwam in onze literatuur nog veel meer voor: uitvoerig stilstaan bij de liberale druk en aan de katholieke voorbijgaan. *1879 – er bestaat een schoolstrijd. De wet van 21.01 bepaalt dat iedere gemeente een officiële school moet hebben, waar alleen onderwijzers les mogen geven. (...) Er moet een keuze gedaan worden. Ofwel salaris en pensioen, ofwel magertjes leven in de katholieke scholen (s.d.).* Dit citaat nemen we op om drie redenen. We zagen al dat de datum verkeerd is en uiteraard mochten er ook vrouwen onderwijzen, maar het gaat ons vooral om de laatste zinsnede. We vonden namelijk bij ons eigen onderzoek een paar voorbeelden van onderwijzers die er financieel op vooruitgingen toen ze de overstap naar het vrij onderwijs maakten. Toegegeven dat het uitzonderingen waren.⁸ Verder onderzoek op dit punt zou goed zijn. Strikt genomen is ook de volgende informatie niet honderd procent juist. *Iedere gemeente werd verplicht een officiële lagere school op te richten. Het gemeentebestuur moest de financiële lasten ervan dragen, doch de organisatie, het toezicht, benoemingen of afstellingen van de leerkrachten werden aan de gemeentelijke overheden onttrokken en berustten in de handen van het Ministerie (1978).* Het was inderdaad de regering die o.a. het aantal gemeentescholen, het aantal klassen en het aantal onderwijzers vastlegde, maar *na den gemeenteraad en de bestendige Deputatie te hebben gehoord (artikel 1 en 2).* Afzetting was een sanctie die slechts de minister van openbaar onderwijs kon nemen, alweer na consultatie van o.a. de gemeenteraad (artikel 9). Benoemingen (artikel 8) gebeurden door de gemeenteraad, maar als die weigerde (artikel 12) dan greep de schoolinspecteur of de minister (bij Ministerieel Besluit) in.

Volgens *La Patrouille* van 28 september 1884 ondertekent Leopold II de wet zoals regeringsleider Malou het wil. Bron: *België in de politieke karikatuur 1830-1980*, p. 66.

4. De onderwijswet van 1884

Na de verkiezing halfweg 1884 werd nog hetzelfde jaar de onderwijswet van 1879 vervangen. *Inmiddels hadden de liberalen, onder meer door hun radicaal neutrale onderwijspolitiek, de verkiezingen van 10 juni '84 met klank verloren (1996). De oorzaak van de [liberale] nederlaag wortelde voor een belangrijk deel in de sectaire schoolpolitiek van de Liberalen (1989).* Deze citaten moeten in de juiste context geplaatst worden. Van de 69 mandaten waarvoor op 10 juni 1884 Kamerverkiezingen plaatsvonden, waren er 29 in handen van liberalen. Van die 29 gingen er maar liefst 27 verloren. Inderdaad een bijzonder zware nederlaag, maar was de oorzaak wel de onderwijspolitiek? Niet de neutraliteit van het gemeentelijk onderwijs, want dan moest de liberale regering al ten laatste in 1882 zijn gevallen: in de helft van het land waren er parlementaire verkiezingen in 1880 geweest en in de andere helft in 1882. Wel kunnen de hoge uitgaven voor het gemeentelijk onderwijs gespeeld hebben, zeker

⁸ J.-M. LERMYTE, o.c., p. 234.

Neutrale scholen zijn nefast want volgens *Le Tirailleur* van 13 september 1891 zetten ze hun leerlingen op weg naar het socialisme. Bron: *België in de politieke karikatuur 1830-1980*, p. 67.

als ze gekoppeld worden aan het aantal leerlingen. Maar wie alleen de onderwijspolitiek in zijn onderzoek betreft, gaat aan de hoofdoorzaak voorbij: de verdeeldheid onder de liberalen, meer bepaald het meningsverschil, ruzie zelfs, tussen doctrinair en radicalen i.v.m. de uitbreiding van het stemrecht.⁹

Volgens het nieuwe artikel 4 mochten de gemeenteraden weer de godsdienst op het verplichte schoolprogramma plaatsen, maar konden ouders hun kinderen daarvan dispensereren, en moest de gemeente mits het vereiste aantal handtekeningen verzameld werd een speciale – lees neutrale klas – oprichten voor leerlingen waarvan de ouders geen godsdienstige – lees katholieke – opvoeding wilden. Dat is toch wat anders dan: *Een wet uit 1884 bracht een ommekeer teweeg in de toestand van de katholieke scholen. Het godsdienstonderwijs werd weer verplicht gemaakt* (1995). Bovendien had de wet niets te maken met 'de katholieke scholen', waar het godsdienstonderwijs vanzelfsprekend nooit van het programma was verdwenen! *De verkiezingen van 1884 liepen voor de liberalen slecht af. Er kwam een einde aan de schoolstrijd* (1996). Dat is de katholieke interpretatie. In de ogen van de radicale liberalen ontstond er juist door de wet van 1884 een schoolstrijd, want de katholieke gemeentebesturen schafte tal van gemeentescholen af. Alleen al de titel van een uitgave van het Julius Vuylsteke-Fonds van 1908 spreekt voor zich: *De schoolverwoesting in België (1884-1908)*, anoniem gepubliceerd, maar van de hand van A. Sluys.

Jean-Marie Lermyte
Kortrijksestraat 323
8870 Izegem

⁹ J.-M. LERMYTE, o.c., p. 235.

Monsters kleuren het anekdotisch lied

Uit: *Monstrorum historia* van Ulysses Aldrovandi (1522-1607).

Julien De Vuyst

Het marktzangerslied, vroeger door musicologen en filologen als minderwaardig volksgoed beschouwd, is de laatste decennia sterk opgewaardeerd. Wat stiefmoederlijk behandeld werd, blijkt nu als een belangrijk product van de maatschappij in het kader van het wetenschappelijk onderzoek aanvaard te worden. Het "onwaardig" materiaal is het voorwerp van een intens opzoekingswerk en als schepping van het individu krijgt het de verdiende aandacht. Er is interesse voor dit gegeven, gesproken uit en bestemd voor de gemeenschap, waardig geacht om er historisch onderzoek aan te wijden. De inspanningen, die sommige vorsers leverden i.v.m. het marktlied, komen thans ten goede aan wetenschappelijk opzoekingswerk. Met dit fenomeen zijn tevens de vroegere schaarse deskundigen van het marktlied "geherwaardeerd". Men kijkt voortaan niet meer op hen neer omdat ze het lied van de eenvoudige marktzanger verkozen boven de hoogstaande epiek en lyriek.

Men heeft echter te laat beseft hoe belangrijk de literatuur van de liedjeszanger wel is, of beter was. Hij bezong alle facetten van het maatschappelijk leven, produceerde talloze liedbladen, die uiteindelijk grotendeels verloren gingen door een gemis aan interesse. Nochtans waren zij tot amper een halve eeuw geleden de enige en meest ge-

liefte "leurders", die via hun liedbladen niet alleen nieuws verspreidden, maar ook ontspanning brachten bij hun soortgenoten uit de maatschappij: het gewone volk. De geestdriftige zangers animeerden hun nieuwsgierige toeschouwers en traden op als berichtgevers van de streek.

Zonder de geschreven pers van belang te ontbloten, was het toch de marktzanger die meestal het nieuws verkondigde want weinigen konden zich een dag- of weekblad veroorloven terwijl analfabetisme een belangrijke bijkomende rol speelde. Vooral om die redenen was de marktzanger steeds omringd door een kring van nieuwsgierige toeschouwers. Terwijl hij zong, vertelde of acteerde, bewoog hij zich tussen de omstanders, die luidkeels meezongen met of zonder liedblad in de hand. De teksten waren eenvoudig samengesteld en getuigden zeker niet van een hoogstaande dichterlijke kwaliteit, maar de geïnteresseerden kwamen voor de inhoud en de melodie. Voor hen telden alleen de verhalen over pas gepleegde moorden, ongelukkige liefde, brand- en andere rampen, bedrogen minnaars en alle andere kenschetsende gebeurtenissen dat zijn repertorium te bieden had. Eerlijkheids halve moet men toegeven dat de marktzanger evenmin terugschrikte om een primeur aan te dikken, maar toch

verschilde hij nog heel wat met de moderne nieuwsgagers. Natuurlijk kwam het er evenveel op aan om zijn waar – de vliegende blaadjes – aan de man te brengen.

De zee baart monsters

Monstruositeiten zijn er altijd geweest en niet altijd zijn er aanvaardbare wetenschappelijke verklaringen voor gegeven noch gevonden. Het waren soms verschijnselen die de natuurwetten tartten en de onderzoekers van het “fenomeen” tot contradictoire uitspraken leidden. Met de kennis en de ervaring kunnen in onze moderne tijd veel gefantaseerde gebeurtenissen verklaard worden, maar toch stuit men nog op bepaalde moeilijkheden. Het monster van Loch Ness spreekt nog altijd tot de verbeelding van velen. Het is dus niet te verwonderen dat men, met de mentaliteit van vroeger, op een totaal andere manier omging met een monstrueuze gebeurtenis. Het monster dat in Zuid-Frankrijk uit de zee opdook is er een voorbeeld van.

In een pamflet¹ werd het beschreven als een “schroomelyk zee monster het welke aen land is gekomen in een vervaerlyk onweder, het welke veele menschen tot den schrik des Doods heeft gebragt, alsook een grooten nomber van persoonen heeft verscheurd en opgeëten, op de kusten van Viller Val in Provinciën”.

Het onweer stak om drie uur in de namiddag op in de Middellandse Zee en het ging gepaard met bijna volledige duisternis en hevige wind, waarbij bliksem en donderslagen elkaar opvolgden en zo hevig waren dat het net op een aardbeving leek. Het rampzalige gebeuren werd echter nog erger, aangezien uit het zeewater een monster aangespoeld was dat dood en verschrikking achterliet. Het werd beschreven als “eene schroomelyke beeste ofte zee monster, lang 21 voeten ende 13 voeten hooge, met twee reken tanden onder en boven, het welke zoo wel op het land konde loopen als in de zee zwemmen, het liep by nagte op het land om menschen en beesten te verslingen, ende by dage was het wederom in zee; dees vreezelyke beest heeft eerst ingebroken binst den nagt in het huys van een visscher, waer zy het kind die in de wiege lag, heeft aengerand en op geëten, waer den vader ende moeder is met groote droefheyd het gevaer ontvlugt ende veel ander menschen heeft zy ingeslokt; ten lasten dat er geen menschen aldaer en durfden verblyven, dat vreed dier geen levende menschen meer vindende, is op het kerkehof geloopen en de graeven open geklauwt en de doode lichaemen uyt gehaald verscheurd en op geëten dat zy nog stukken van menschen vonden liggen die zy naer gelaeten hadde, zy liep de bosschen in en verscheurde de wilde dieren”.

Uit: *Monstrorum historia* van Ulysses Aldrovandi (1522-1607).

Het zeemonster zou maar liefst tweehonderd vijftig mensen verslonden hebben en aangezien het zich ook aan dieren vergreep, moet het een bovennatuurlijke eetlust hebben gehad. Het kwam steeds meer naar het binnenland om “eten” te zoeken, maar uiteindelijk had men het leger ingeschakeld om het monster te vangen. Er werd een heel detachement soldaten ingezet om het monster te bevechten “en wel met duyst steekende bayonnetten aen gevallen ende ten lesten gedood”. Het pamflet spreekt niet hoeveel manschappen er bij deze actie gekwetst of gedood werden, maar ze zijn er toch in geslaagd om het te overmeesteren en zelfs naar de hoofdstad over te brengen waar het tentoongesteld werd. In een lied, waarvan de zanger onbekend is, net zoals de datum van het gebeuren, werden toch alle details gegeven over dit vreeselijke zeemonster.

NIEUW HISTORIE

*Grooten God, komt help ons uyt het lyden
en laet ons dog by u genaede ontfanen,
een vreed zee monster komt ons nu bestryden,
want den oorlog niet lang is gedaen,
als ook 't dier leven den mensch deed sneven,
ja tot de dood ag help ons uyt den nood.*

*Kristene menschen 'k zal uw gaen verkonden,
wat dat men onlangs uyt het nieuws blad meld,
geen vreedder onweêr en heeft men bevonden,
die 't menschdom heeft in groote vrees gesteld,
van donder slaegen elk zeyd 't zyn plaegen,
dat er als nagt als 't dry was naer middag.*

¹ Pamflet: drukkerij D'Haenens-Ramaut, Poperinge.

De meddelaendsche zee, hoort men huilen,
 elk was verbaest en riep wat nu gedaen,
 men zag er uyt Neptunus diepe kuylen,
 een vreedde beest, op het land komen aen,
 elk kwaem verschrikken, dees oogenblikken,
 riepen te zaem, ag God wild ons by staen.

Noyt geen mensch, heeft in zyn 's levens dagen,
 geen grooter monster op dees aerd gezien,
 het welk den mensch bragt tot de dood verslaegen,
 en riep ag God, wild ons dog hulpe biën,
 ziens verscheuren, laet dog gebeuren;
 en weg mag gaen, elk vlugt met vrees belaaen

Dees vreedde beest, was een en twintig voeten,
 in de langde ende, derthien voeten hoog,
 denkt als een mensch komt zoo een dier 't ontmoeten,
 wat men niet schroomen voor zoo een verhoog,
 dubbel in tanden, om aen te randen,
 dierbaer menschdom, elk was vol schrik en schrom.

Het eerste kwaed, dat dees beest heeft bedreven,
 Op het land by Cett, en Viller-Val,
 als men het hoord een menschens hert moet beven,
 hoe dat het brak vensters en deuren al,
 om te verslynden, al wat kwam vinden,
 een visschers huys, droomde het in met gedruys.

Het heeft het kind, uyt de wiege genomen,
 en op geëten gy verwoede beest,
 vader en moeder vlugte vol schroomen,
 riepen her Jesus beveel u mynen geest,
 bevreesd voor 't leven, durfden niet geven,
 bystand met moed, voor hun onnoosel bloed.

De man en vrouw, al zugten ende kermen,
 riepen ag God, ag Jesus Maria,
 wild ons dog van, dit vreed monster beschermen,
 dees vreedde beest zal ons ook volgen nae,
 die op kwam eten, ons kind wild weten,
 ons vleesch en bloed, ag Jesus Jesus zoet.

Het is daer naer, de zee weer in geloopen,
 en by nagte liep dat monster te land,
 geen een mensch kwam meer voor zyn leven hopen,
 elk was bevreesd van te zyn aen gerand,
 men kwaem al vlugten, met 't hert vol zugten,
 maer dat vreed dier, nam over al zyn zwier.

Naer dat dees beest, de huysen woest kwam vinden,
 liep het daer ontrent al de bosschen in,
 om al het wild die het vond te verslingen,
 daer naer hoorde men weer een treur begin,
 als zy de graeven, op 't kerk-hof zagen,
 open geleyd, en 't mensche vleesch verspreyt.

Een dogter was, maer kortelinks begraven,
 dit vreedzaem dier had dit 't hoofd afgeknaegt,
 en nog veel meer diffrent stukken laegen,
 die 't nae liet als zynen honger was verzaet,
 wat gruwelykheden, hoord men op heden,
 't schind dat Gods hand, ons nog dreygt 't allenkant.

Naer dat het had, tweehondert vyftig menschen,
 verscheurd gekwetst op geëten en verslynd,
 hoorde men 't volk altyd om bystand wenschen,
 heeft God hun gebeden aen hoord zoo 't schynd,
 veele soldaeten, kwaemen ter baeten,
 met kruyt en lood, om hem te schieten dood.

Zy hebben daar, met groote wagt zaemheden,
 naer dat dier hun dapperheden betoont,
 en men kwam daar geen tyd verlooren smeden,
 hun iver die is weird te zyn bekroont,
 hun bayonetten, kwaemen zy wetten,
 en onbevreesd, bevogten dese beest.

Zy hebben haer veele steken gegeven,
 en beschooten dees beest par ploton,
 hyn dapperheyd heeft haer berooft van 't leven,
 en met hun bayonetten over won,
 elk kwam hun loonen, en vriend schap toonen,
 d'inwoonders al, waeren in bly geschal.

Men kwam dat vreed monster vertransporteeren,
 naer Parys waer dat het nu is te zien,
 en om de waarheyd nog voorst te vermeerren,
 mag het aenschauwen alle slag van lien,
 ge ziet naer lyden, volgt'er verblyden,
 danck God tesaem, dat zy zyn uyt getraen.

Uit: *Monstrorum historia* van Ulysses Aldrovandi (1522-1607).

Een tweede versie over het ongewoon en zeker afgrijselijk gebeuren door de meest vermaarde volkszanger, Jozef Sadones van Geraardsbergen, brengt zelfs meer klaarheid over de historie. De gegevens waarop hij zijn liedtekst baseerde, zijn trouwens heel wat betrouwbaarder want ze zijn getrokken uit een brief van een "nederlandschen Requisitionnaire aen zyn Ouderen". Deze jonge soldaat was ingelijfd in het leger van Napoleon en was in Toulon gelegerd, in de buurt van de plaats waar alles zich grotendeels had afgespeeld.

Zijn brief was gedateerd op 13 december 1803 en hij deed het verhaal aan zijn ouders, zelfs met meer precisie. De gehele historie speelde zich af in Lardon waar men het monster een "Zee-duyvel" noemde wegens zijn afschuwelijk uitzicht. In ieder geval is zijn verhaal geloofwaardiger, alhoewel men uiteindelijk evenmin weet welk soort dier het betrof. Toch loont het de moeite om ook zijn versie van het verhaal te horen waaruit blijkt dat in het vorige enigszins overdreven werd, vooral waar het het aantal slachtoffers betreft: "Ja veele menschen gedood, dog meest kleyne kinderen, het was van zoo eene grouwzaame sterkte dat het kinderen van zeven, acht jaeren konde wegvoeren, ja haelde die somwylen tot aen hunne huysdeuren".²

Ook de Engelse vloot, die in de Middellandse Zee voor anker lag, had het opgemerkt en beschoten, maar niet geraakt. Ongeveer een maand lang heeft het monster de streek van Lardon onveilig gemaakt. De inwoners durfden nauwelijks hun huis nog verlaten en uiteindelijk drong de dorpspastoor aan "tot boetveirdigheyd en gebed" opdat God hen van het monster zou verlossen. Dit had blijkbaar resultaat want na drie dagen van intens bidden "kwam de maere dat dit Monster op 't strand lag bezig met een geraemte dat de zee had uytgeworpen in te slokken".³

Dit was het sein voor de dorpelingen om, samen met "80 Soldaeten voorzien van vier stukken Kanon" naar het strand te trekken om het monster te lijf te gaan. Tevergeefs werd het beschoten maar blijkbaar zonder resultaat, doch dit was een aansporing voor vier dappere krijgers om het gedrocht met het blanke zwaard te bekampen: "Dit Monster sloeg met eene schrikkelyke furie eenen Soldaet te neder, zette zig regt op zynen steirt om den tweeden ook onder zyne klouwen te krygen, den welken zyn zweird heel behendig het Monster onder in den balg boorde en doode".⁴

De beschrijving van het monster verschilt ook enigszins met het voorgaande verhaal evenals de "fabel" over het "transporteren" naar Parijs dat voor die tijd op zijn minst

zeer onwaarschijnlijk was, aangezien de grote afstand af te leggen met een omvangrijk kadaver. De versie van de "requisitionair J.M." klinkt dan ook heel wat geloofwaardiger, ook al moet men ook hier rekening houden met overdreven maten en gewichten: "Dit Monster hadde eenen schrikkelyken kop waer op stonden twee lange hoorens, was voorzien van vier klouwen, de agsterste heel verscheyden van de voorste, eene grouwelyke muyle vervold met scherpe tanden, twee brandende oogen in den kop, twee snelle vleugelen aen het lyf dat gansch bedekt was met harde schelpen, eenen open gesleten steirt zeer gelyk aen den visch, gaf zulken afgryselijken stank van zig dat veel lieden vreesden van peste of kwaede ziekten uyt te resulteren; waerom d'Overheyd van aldaer het zelve wel 20 voeten diep heeft doen delven".⁵ Aan de hand van dit verhaal heeft Jozef Sadones dan zijn liedtekst geschreven, alleszins betrouwbaarder dan het vorige verhaal.

LIEDEKEN OP DEN VOORSTAENDEN BRIEF

Stemme: van pater Marcus Daviano

*God heeft in den voorgaenden tyd
voor de boosheyd en zonden
aen de Israëlitzen zoo men zyde
Serpenten toegezonden,
die menig mensch bragten ter dood,
en nog ziet men de boosheyd groot,
onder 't menschedom beklyven
om zonden te bedryven.*

*Wat is 't dat men op heden hoord,
als vloeken, stelen, binden,
rooven, branden, moord op moord,
onregt en deugd verslinden
heeft in veel plaetsen de heerschappy
ook de egtbreuk en divery,
zoud men thans moeten vraegen,
waerom ons God komt plaegen.*

*Dewyl men voelt den oorlogs-brand
die zooveel liën doet zugten,
op de zee schier ten allen kant,
wat bitter ongenugten,
schryft men nu nog in het publyk,
van dees Zee-monster schrikkelyk
welk kinders, mans en vrouwen
gebragt heeft in benouwen.*

² Oudheidk. Kring Dendermonde, 1959, blz. 238.

³ *Ibidem*, blz. 239.

⁴ *Ibidem*, blz. 239.

⁵ *Ibidem*, blz. 239.

*Dit Monster is gezien op zee
boven de engelsche Vloten,
het welke zy vol angst en wee
vergeefs hebben beschoten,
zyn schelpen hard als key en stael
weêrst'ond de kogels altermael
van 't groot Kanon vol donder,
't welk baerde schrik en wonder.*

*'T Monster was lang zoo men geloof,
vyf voeten en twee duymen,
het droeg twee groot hoorens op 't hoofd,
de muyl die kwam te schuymen.
was grouwzaam, zyne tong bekend,
was g'lyk aen die van een Serpent,
had vrede scherpen tanden.
om alles aen te randen.*

*Men zag gewapend dit Schrik-dier
met wonder felzaam klouwen,
zyn ooggen brandende als vier,
deed d'allersterktste grouwen,
d'een tyd zag men 't op den zee-kant,
somwylen kwam het dier op 't land
om kinders te verslinden
of iet dat het kwam vinden.*

*Op 't dorp Lardon en daer ontrent
zyn veel menschen verslonden,
elk maekte droefheyd en ellend
daer overal in 't ronden,
den Pastor eenen deugdzaam man
sprak zyne Prochiaenen aen,
vermaende hun met reden,
tot storten van gebeden.*

*Men dede daer boetveirdigheyd
als vasten, bidden, waeken,
om dat God deê's Dier vol vreedheyd
zyn woede zou doen staeken;
den derden dag van het gebed
kwam'er een maere wel op let,
dat 't Monster weer wat schroomen
was uyt de zee gekomen.*

*En dat het lag bezig op 't strand
iet t'eeten en te knaegen,
elk nam met moed wapens in d'hand
om zyn leven te waegen,
ontrent tachtig Militairs
volgden deê's Burgers met geweir
en hebben 't onverdroten
met het Kanon beschoten.*

*'T Monster bleef ongeraekt altyd
ten laesten vier Soldaeten
gewapend vol yver en vlyd
kloekmoedig boven maeten,
sprongen 'er naer met 't zweird in de hand;
't Monster heeft eenen aengerand
met zyn klouwen vermeten
en in den grond gesmeten.*

*'T regte hem op zynen steirt
om den tweeden te naeken,
den welken met zyn moedig zweird
het Monster kwqam te raeken
in zynen balg met furie groot,
alzoo wierd het gebragt ter dood
nae de beurte en wenschen
van altermael de menschen.*

*De welke toonden dankbaerheyd
aen deze vier Soldaeten
om hunnen moed en dapperheyd
met vreugden boven maeten,
den stank als dit Monster was dood
die was zoo boven maeten groot
dat veel vreesden op 't leste
voor een kwaed ziek' of peste.*

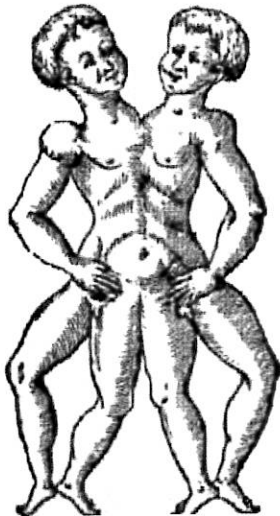
*Men dolft het Monster in de aerd,
bid al gy Christen Schaeren
dat God ons vry van straffen spaerd,
laet ons in onze jaeren
laeten de zonden en boosheyd
die aen de hoogste Majesteyt
komen zoo zeer mishaegeen
en d'oorzaak zyn van plaegen.*

Uit: *Monstrorum historia*
van Ulysses Aldrovandi
(1522-1607).

Mechels Monster

Het baren van mensen of dieren met grote afwijkingen werd in vroeger eeuwen als monstrositeiten beschouwd. Als er zich een geval voordeed was er in de omgeving opschudding alom en in bepaalde gevallen bracht dit zelfs een volkstoeloop teweeg want de nieuwsgierigen wilden het "wonder" met eigen ogen aanschouwen. De commentaar op de grillen van de natuur was sterk uiteenlopend en aan de discussies over de wisselwerking natuur en mysterie kwam geen eind. Het was alleszins een zoektocht naar de oorzaken van het fenomeen in een tijd dat zelfs geleerden geen volledige of duidelijke verklaring konden vinden voor het wonder van de eenvoudige biologische wet, die haar grilligheden nooit verloren heeft.

Verz. Raymond Lambie.

Op 1 december 1776 werd in een huisgezin aan de Zeelstraat te Mechelen een zogeheten "monster" geboren. In feite ging het blijkbaar om een Siamese tweeling, maar gezien door de ogen van toen kon men geen ander besluit trekken als om half-elf 's morgens een 48-jarige vrouw haar vrucht ter wereld bracht. Voor die tijd was het een wonderlijke en "waeragtige geschiedenis": "Een vrouw ontrent 48 jaeren

heeft komen te baeren twee- Vruchten, welke Schepsels hadde ider een Hoofd, ider een Lyf en ook ider twee Armen, ider twee Handen en ondere hun beyde maer eenen Buyk, twee beenen en twee voeten, ende zyn door Godts hulpe levendig geboren, hebben alle beyde wel geheten en dronken, ende hebben ontvangen het H. Sacrament des Doopsels een half uer naer sy geboren waeren in de parochiale Kerke van S. Catharina in de voorschreve Stadt, waer sy beyde gegresen hebben, het een is genaemt Joannes-Baptista-Josephus en het ander Petrus-Josephus, maer Petrus is gesorven den selven dag savonts om ses uren en Joannes-Baptist den dag daer naer 's morgens om 6 uren, soo datse 12 uren naer mal-kanderen geleefd hebben".⁶

Dit gaf uiteraard aanleiding om deze historie ook buiten Mechelen bekend te maken en ruim twee eeuwen geleden was de rondtrekkende marktzanger de meest geschikte persoon om het nieuws te verspreiden tot in de verste uithoeken van het Vlaamse land.

LIEDEKEN

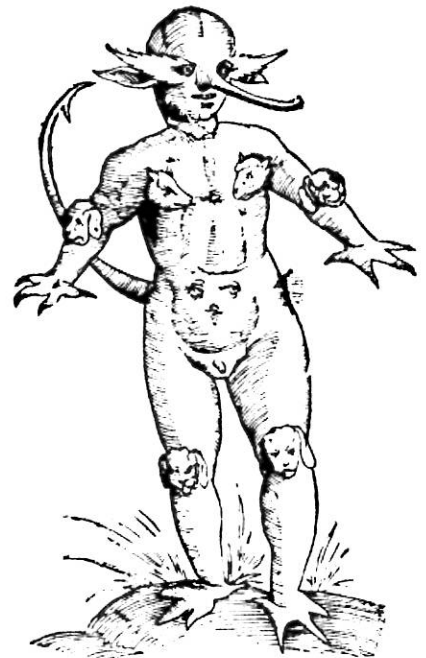
Stemme: van den Spaenschen Ruyter

*Komt vrienden hoort dit liet
Wat dat'er is geschiet:
Ik sal u gaen verkonden
Tot Mechelen in de Stadt,
Is dees wonder saek bevonden,
Noyt en is gesien dat.*

*Men schryft een duysent jaer,
Seventhien hondert klaer,
Ses-en-seventig verheven,
Den eersten December dag,
Noyt gehoort by menschen leven,
Dat men dees wonderheyt sag.*

*Daer waer een vrouw voorwaer,
By d'agt-en-veretig jaer,
Die heeft komen te baren,
Twee Vrugten soo gy siet,
Die ook wel voldragen waeren,
Maer 't gelyk isser niet.*

*S'hadden twee hoofden pront,
Twee lyven heel gesont,
Vier armen wel besneden,
Maer samen eenen buyk,
Twee beenen maer om te treden,
Men sag 't was eenen struyk.*

Uit: *Monstrorum historia* van Ulysses Aldrovandi (1522-1607).

⁶ Verzameling auteur.

*Door Godts bermhertigheyt,
Leefden sy by met vlyt,
Soo dat s'hebben ontfangen
Het Heylig Sacrament,
Des Doopsels naer hun verlangen,
Soo als men daer bekent.*

*In die parochie,
Van Sint Catharine,
Syn sy den naem gegeven,
d' Een Joannes-Baptist,
d' Ander Petrus-Josephus,
Soo ider een daer wist.*

*Maer Peeter soo men sag,
Stirf den selven dag,
Savonts ontrent ses uren,
Joannes stirf voorwaer,
Soo men seyde de gebeuren
Twelf uren daer naer.*

*Men liet dit ider sien,
Soo ik hun sal bedien,
In een kas wilt bemerken,
In Spiritus geleyt,
Soo sag men Godts wonder werken,
Om te sien langhen tydt.*

*Den loop die men daer siet,
En kan niet syn bediet,
Om dit wonder t'aenschouwen,
Van oud' en jonge lien,
Ryk en harm, mans en vrouwen,
't Komt al dit wonder sien.*

*Surigyns en doctoer,
Boden veel geldt daer voor,
Om dit t' hebben dan meden,
En menig dam en heer,
Die daer ook veel giften deden,
Om te sien eenen keer.*

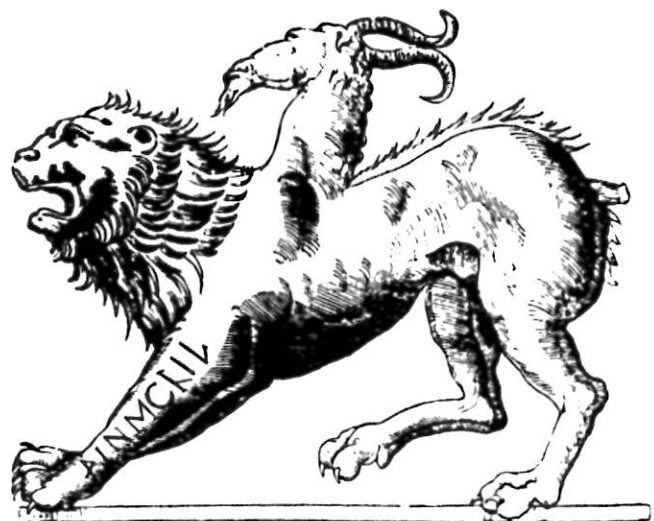
*Het waeren arm lien,
Maer Godt heeft het versien,
Dat sy nu beter leven,
Daer om betrouwt op Godt,
't Is hy die het al kan geven,
Onderhoudt syn gebodt.*

Het monster kwam uit de bergen

Schrikwekkende "monsters" komen tegenwoordig maar zelden meer voor. De reden van hun uitroeiing zijn zeker niet toe te schrijven aan pesticiden en andere natuurverdelgers. De oorzaak ligt hoogstwaarschijnlijk in het feit dat men er andere fantasieën op nahoudt. Nochtans getuigen de talrijke slachtoffers dat sommige "monsters" werkelijk hebben bestaan. Bovendien waren ze soms moeilijk te overmeesteren en dan nog meestal ten koste van talrijke mensenlevens, alhoewel de schaarse berichtgeving toch een beschrijving geeft van de gebeurtenissen, die zich afspeelden, kan men zich nauwelijks voorstellen wat voor "dier" het zogezegd monster was.

Men zou het voor onmogelijk houden, maar het voorval dat zich in Peru afspeelde, was blijkbaar een van de meest dramatische uit de geschiedenis van de monsters. In februari 1785 liet de Brusselse liedjeszanger G. De Coen, een vliegend blad drukken bij Vannes, over een nog nooit gezien monster dat in de bergen van Peru leefde. Volgens de inhoud van zijn pamflet had het onbekend monsterachtig wezen de "Tucumaanse bergen" verlaten en het kwam terecht in de stad Halbana waar het gedurende een vijftal dagen paniek zaaide onder de angstige bevolking.

Aan de hand van een tekst, met enige vertraging in een dagblad gepubliceerd, trachtte de marktzanger een "afbeeldsel" van dit afgrijselijke monster te geven. In hoeverre deze man zijn fantasie gebruikt heeft om het verhaal al of niet aan te dikken, blijft evenwel een vraagteken. Toch moet het voor die tijd – ruim twee eeuwen terug – een wonderbaarlijke gebeurtenis geweest zijn: "Het hoofd

Uit: *Monstrorum historia* van Ulysses Aldrovandi (1522-1607).

heeft een menschen gedaente, den mond seer groot, beset met lange scherpe tanden, boven den welken syn twee knevels gelyk aen die van een kat, de ooren syn langworpig, even als die van eenen Ezel, op het voorhoofd syn twee horens gelykende aen die van eenen Stier, het hoofd, den hals en de borst beset met hair dik en gekrold even als die van eenen Leeuw. Op de schouders staen twee vleugels bedekt met lisagtig vel, gelyk de Vledermuysen, het lyf is bedekt met schelpen soo dat'er geenen Musket kogel bekwaem is de selve te kwetsen oft te doordringen, self daer is geen snydende getuyg of waepen sterk genoeg om de selve te breken, oft om het lyf mede te hinderen. Dit monster of wreede Dier is van dikte even als eenen Stier van een jaer, de uytwendige deelen syn verdeelt met twee steerten, van den welken eenen is versterkt met eenen scherpen weer, gelyk de Serpenten, den anderen is veel langer, en bedient zig van den selven, even als den Oliphant synen snuyt, om onderhoud daer mede te krygen. Dit Monster heeft twee korte beenen bedekt met schelpen, de pooten oft klouwen gelyk die van eenen Haen en de teenen syn derthien duymen lang".⁷

Na herhaalde pogingen om het dier te doden, zonder succes evenwel, werden alle Spaanse garnizoenen opgeroepen om samen het monster te lijf te gaan. Samen met zeshonderd honden, trokken maar liefst veertienduizend man, zowel te paard als te voet, voorzien van vangnetten en koorden, het monster te lijf. Dit moet een ware veldslag geweest zijn want uiteindelijk konden ze, dankzij hun overmacht, het gedrocht levendig vangen, maar wel ten koste van 864 soldatenlevens, die tijdens het gigantisch gevecht verslonden werden.

Een dergelijk nieuwsbericht was natuurlijk niet weinig belangrijk voor een volkszanger en bood genoeg sensatie – al of niet geloofwaardig – om er een liedtekst op te maken. Op die manier verspreidde hij de "monster-gebeurtenis" over geheel Vlaanderen.

LIEDEKEN, OP HET BEKLAG VAN D'INWOONDERS VAN PEROU

Stemme: La Folie d'Espagne

*Wat vremde schrik, eylaes! wat grouwelheden,
Komt ons Europa weer te gemoet,
Een Monster wreet komt onse kust betreden,
Om sig te voeden met ons vleesch en bloet.*

*Dat Monster wreed was in een Dorp gekomen,
In 't landschap Tucuman tot onse pyn,
'T heeft mans en vrouwen 't leven daer benomen,
Jae niemantd schier mogt'er daer vry van syn.*

Uit: *Monstrorum historia*
van Ulysses Aldrovandi
(1522-1607).

*Wy waeren all' vol schrik door nood gedreven,
Niemand van ons durf op de straeten gaen,
Om onsen nood druft t'haelen om te leven,
Ons' deuren waeren al vast toe gedaen.*

*Ten lest is dit ontrent de Stad gekomen,
Men ded' de poorten toe 't volk kwamp te been,
Sy hebben all' de waepens opgenomen,
Maer dat wreet Monster was harder als steen.*

*Al wat sy schoten of al wat sy deden,
'T was te vergeefs, en al voor niet gedaen,
Dit Monster hard als steen in al syn leden,
Heeft met al dit geweld geen wond ontfaen.*

*Het liep in Bosschen en publieke wegen,
Jae jong en oud was al met schrik belaan,
Een vrouw met haer kind kwamp het Monster tegen,
Jae 't haest was gouw met hun twee gedaen.*

*Dit Monster heeft'er wel agt hondert g'etenen,
En vier-en-sestig menschen jong en oud,
Een kind slokten het op in twee dry beten,
Ag! van den schrik waeren gelyk kout.*

*Met veel geweld is dit wreed Dier gevange,
In eene net van vast geknoopte koër,
Naer dat wy lang met vrees waeren geprangen,
En naer dat menig mensch 't leven verloor.*

*Nu is het in Madrid reeds af-gesonden,
Den onderkonng der spaens Majesteyt,
Leverden het geketent en gebonden,
God sy geloof wy zyn der van bevryd.*

*God sy geloof nog eens, dat ons die plaage,
Is weg genomen, goedertierenlyk,
Laet ons gesaementlyk maer God behaegen,
Dan heeft men rust en namaels Saligheyd.*

⁷ Gent, Mus. Volksk.: verzameling marktliederen.

De beschrijvingen van de meeste "monsters" gelijken in grote mate op wat in de moderne films te zien is. Het ware zeker geen slechte inspiratiebron voor filmregisseurs. De vraag kan gesteld worden of er veel of weinig gelijkenis is tussen fantasie en werkelijkheid. Volgens de liedteksten betreft het bijna een kruising van dieren waarvan wij het bestaan niet kennen. Volgens de teksten staat het wel vast dat geen enkel exemplaar een zachtmoedig karakter toonde, maar wel altijd belust om dood en vernieling te zaaien. Ze brachten angst onder de bevolking en bij gebrek aan doortastende middelen was men verplicht om beroep te doen op "Gods barmhartigheid" om van het gedrocht te worden verlost.

GEZANG

Van het schrikkelyk MONSTER ofte vliegende Draek, die zig bevonden heeft in de Bosschen van Ardennen en Maese, het welke door de Inwoonders van daer omstreeks dood geschoten is in de maend Ventose.

Steme: Van het droevig Nonneken

*Wat wonder zaek is'er nu weer bevonden
Zoo getuygen veel verscheyde lien,
Godt zend zyn teekens klaer voor onze zonde,
Vreed om t'aenschouwen,
Voor mans en vrouwen,
Voor jong en oud die 't monster aenschouwt.*

*Dat schrikbaer dier heeft zyn schuytplaets genomen,
In de bosschen van het Ardennen land,
In een spelonk, niemant en kost daer komen,
Of wierden van dit monster aengerand,
Al die het zagen, riepen wat plagen,
Want zyn gelyk was noyt op 't aerderyk.*

*Een langen bek met vreedde tanden,
Daer by twee oorens zeven duymen lang,
Waer med' het mensch en dieren kwam aenranden,
Op zynen kop serpente aen een rang,
In plaets van haren, wat droef gevaeren,
Twee ermen schoon, gelyk een mans persoon.*

*Zyn lichaem was gelyk aen eene vrouwe,
Zyn vel gelyk een tyger van hair,
'T geen dat wonderbaer is om t'aenschouwen,
Ach menschen! hoort dees vreedde teekens naer,
Twee vreedde klouwen, om te aenschouwen,
Zyn nagels vreed, deed menschen en dieren leed.*

*Zyn felle vleugels met scherpe takken,
Zyn scherpen steirt met schelpen beplant,
Waer me zyn roof kwam van d'aerde pakken,
'T zy mensch of dier die het had aengerand,
Die het kwam te schenden,
Wat droef ellenden!
En zynen steirt, was tegen 't schieten ert.*

*Dit monsters steirt eyndigt als eene schigte,
Gelyk een serpent zoo men beschreven vind,
Waer med' zyn roof ook kwam van d'aerde ligten,
Als 't nam de vlugt nam het nog mé een kind,
Men mag de zaeken, wel kenbaer maeken,
Aen groot en kleyn, als dat het straffen zyn.*

*Dit schrikkelyk dier heeft zig dan gaen vertoonen,
Aen de Maes kant en heeft daer door zyn magt,
Die het bepeyst zyn hert zoud schroomen!
Peerden en schaepen tot'er dood gebragt,
Ieder aen 't klaegen, riep dat m'een zagen,
Dat Godt ons hier, bevryde van dees dier.*

*De inwoonders met kloekheyd genomen,
Om zoo te krygen het Monster ter dood,
Zyn' er gewapent dan naer toe gekomen,
Voor zynen en zyne schade groot,
Zy aen het schieten, zonder verdrieten,
't monster terstond, wierd door de scheut gewond,*

*Nu zyn dinwoonders van dit monster ontslaegen,
'T is met veel lieden hun contentement,
Die van te vooren niet deden als klaegen,
Over dit dier dat hen veel had geschent,
Laet ons dan menschen,
Van Godt naer wenschen,
Dat hy ons hier, bevryd van zoo een dier.*

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Mere

56

Tab. III. Ulyssis Aldrouandi

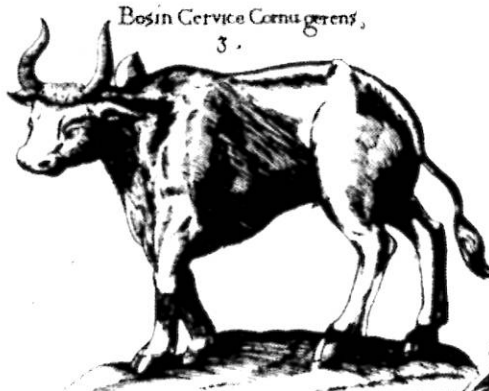

Vitulus Biceps duplice facie.

TAB. III

Vitulus oculus posterioribus

Bos in Cervicae Cervicis generis.

Vitulus quodam modo Bicornis

Monstrum Bicornis cum crederetur quatuor auribus.

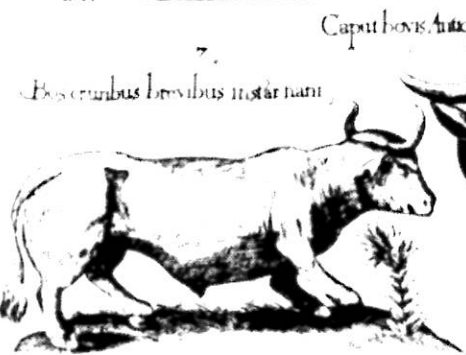

5.

Vitulus humana facie.

6.

Bos cornibus brevibus instar nani.

Caput bovis Antropysimum Rotine usitatum.

8.

Bos bicornis.

9.

Symbolen in verleden en heden

Verz. Raymond Lambie

de HAAN, doorgelicht

Harry Vermeir

Het profane schijnt in onze tijd in onze Westerse beschaving meer en meer aan invloed te winnen. Enerzijds stellen we het terugvallen vast van een aantal kerkelijke waarheden en zinnebeelden. Anderzijds voelen we duidelijk dat er onder brede lagen van de bevolking grote affiniteit is met een aantal symbolen, die o.a. terug te vinden zijn bij "tattoos". Bovendien stonden voorgaand jaar de symbolen in de belangstelling op de Open Monumentendag en op dit ogenblik (april 2002) loopt te Mechelen de tentoonstelling van "De Zotte Schilders, moraalriders van het penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer".

Mij is het er vooral om te doen de link tussen verleden en heden duidelijk te maken van uit volkskundig oogpunt en het aantonen van het up-to-date zijn van symbolen. Er werden er reeds een aantal gepubliceerd in het Kaderblad van Heemkunde Antwerpen, telkens één item per keer ten gronde uitgewerkt.

Afb. 1: *Tarotkaart van de geliefden.*

III. Axel Bertram.

Op de prent in het midden een appelboom en de haan in profiel, met een naakte vrouw en man in een houten badkuip.

Als ondertekst:

"Het huwelijk van de keizerin met de keizer. Het verlangen is sterker dan het verstand. De geliefden verenigen zich dag en nacht. Niets kan komen tussen wat al één was en één zal zijn."

Het lijkt me een 'Tarotkaart' waarop een 'Aarts-Paradijslijke' toestand, met op de hoofdlijn de 'boom van goed en kwaad' en de haan. De haan is hier zinnebeeld voor de mannelijke seksuele kracht.

Bron: P. BERLING, *Het Bloed van de graal*, Bergisch Gladbach, 1977, p.802.

Omschrijving van het begrip

[Lat. *canere* (zingen), Gr. *kanachè* (klank), de haan is naar zijn gekraai genoemd]¹

- het mannetje bij de meeste hoenderachtigen, m.n. het mannetje van het tamme hoen²
- strijdbaar of strijdlustig persoon: de haan van 't kot³
- windwijzer in de vorm van een haan: de haan van de toren (zie onder de hoofding: 'Verwijzing naar het N.T.')
- (gebogen) beweegbaar gedeelte aan vuurwapens waarmee men het schot doet afgaan⁵

Als symbool van:

- de *woede*: om zijn vechtlust
- het *berouw*: Petrus' berouw begon bij 't kraaien van de haan
- de *vreugde*: want hij zingt vanaf het kriecken van de dag
- de *waakzaamheid*: id. En behoedt zijn kippen⁶
- van de *nieuwe dag*⁷
- *liefdes- en levenslust*⁸
- *vruchtbaarheid*: in gezelschap van de moedergodin (Keltisch/Gallisch)⁹
- *overvloed en economisch succes*: als begeleider van Hermes/Mercurius (Klassiek)¹⁰

Een 'naakte' haan...

Afb. 2: *Diogenes*, houtsnede, Ugo da Carpi (einde XVde – begin XVIde eeuw), naar il Parmegianino (1503-1540) Bron: L. LEBEER, *De Vlaamsche Houtsnede*, s.l., s.d., pl. 38.

In het woordenboek lezen we het volgende over Diogenes: "Gr. wijsgeer, omstr. 403-324 v. Chr., woonde in een ton en zocht met een lantaarn naar mensen".¹¹ De prent stelt Diogenes voor gezeten op een ton (?) en met een stok bezig iets te wijzen in een boek, terwijl hij kijkt in een ander (dit is hier een anachronisme, daar boeken in die vorm niet bestonden). Rechts op het achterplan staat een gepluimde haan afgebeeld, die door Diogenes naar Plato werd gestuurd, nadat deze laatste de mens als een tweevoetig dier zonder pluimen had omschreven.¹²

De 'hoogste' in de Germaans-Skandinavische mythologie

"Boven in de YGGDRASIL, de grote werelddes, houden de haan, de tweekoppige adelaar en de twee haviken de wacht: zij waarschuwen de goden voor de komst van vijanden."¹³

In *Noorse Mythen uit Edda's en Sagen* vernemen we hoe de wereldboom op zijn grondvesten schudt wanneer de wolven worden losgelaten.

¹ Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal, Utrecht en Antwerpen, 1992, p. 1074.

² *Ibidem*, p. 1074.

³ *Ibidem*, p. 1074.

⁴ *Ibidem*, p. 1074.

⁵ *Verschuere's modern woordenboek en atlas*, Turnhout en Brussel, 1965, p. 403.

⁶ Broeder LEOPOLD, *Oude en Nieuwe Iconografie*, Brussel, 1937, p. 83.

⁷ S. HEINZ, *Keltische Symbolen*, Hoevelaken, 2000, p. 93.

⁸ *Ibidem*, p. 93.

⁹ *Ibidem*, p. 93.

¹⁰ *Ibidem*, p. 93.

¹¹ *Verschuere's modern woordenboek en atlas*, Turnhout en Brussel, 1965, p. 238.

¹² L. LEBEER, *De Vlaamsche Houtsnede*, s.l., s.d., p. 148-149.

¹³ K.C. PEETERS, *Het Vlaamse Volksleven*, Hasselt, 1962, p. 108.

"Op hetzelfde ogenblik knaagde de draak Nidhug de wortel van de es Yggdrasil door, die tot aan zijn bovenste top sidderde; **de rode haan Fialar**, zwevend boven Valhalla¹⁴, kraaide luid alarm, wat onmiddellijk beantwoord werd door **Gullin-kambi, de huishaan in Midgard**¹⁵ en door **Hels donkerrode vogel in Niflheim**¹⁶.

*De haan met de gouden kam
Riep luid te wapen allen in 't Valhall
De haan, bloedrood, roept even fel bijeen
Die zijn op aard en ook er onder."*

Vikingvertellingen van het Noorden (R.B. Anderson)¹⁷

Het gaat hier over twee hanen:

1. Fialar: de rode haan, met gouden kam, zweeft boven het Walhalla, wordt ook afgebeeld in de top van Yggdrasil, de grote werelds, bewaker van de regenboogbrug.

In *Noordeuropese mysteriën en hun sporen tot heden* vernemen we meer over de bezigheden van bovengenoemde haan: "Iedere morgen werden de einherjar¹⁸ door een haan, Guldenkam, gewekt, althans dit wordt in de 'Voorspelling van Wolwa' gezegd, wanneer er sprake is van de dag, waarop de laatste slag zal gestreden worden. Wij mogen echter aannemen, dat hetzelfde op de andere dagen geacht werd te geschieden."¹⁹

2. Gullin-kambi: de bloedrode huishaan van Midgard.

In de Chinese mythen

In de Chinese mythen is er **een hemelse haan met drie poten** die is opgesloten in een kooi op de Taohoea Sjan, de Perzikbloesenberg. Hij is de geestelijke *stamvader van alle hanen op aarde*. Hij komt aldus voor in het verhaal van "Sjen I, de Kosmische Boogschutter".²⁰

Verwijzingen in het N.T.

Mt: 26:34,74

"34 Jezus zeide: 'Voorwaar, Ik zeg u: nog deze nacht vóór het kraaien van de haan, zult gij Mij driemaal verloochenen."

We zijn hier aan het Paasmaal bij de instelling van de Eucharistie en de melding van Jezus: "Ik zal de herder slaan en de schapen van de kudde zullen verstrooid worden." (De eindzin uit Mt: 26:31)²¹

Afb. 3: *Petrus verloochent driemaal de Heer* in de *Katholieke Schoolbijbel* van J. Ecker.

In de voorrede wordt wel de loftrumpet gestoken voor de mooie prenten, maar nergens wordt de tekenaar vermeld. Bron: J. ECKER, *Katholieke Schoolbijbel*, Brugge, 1954, p. 375.

In het midden van de prent zien we hoe Petrus, juist als Jezus buitenkomt (rechts), hem verloochent. Links kraait de haan en rechts is een distel afgebeeld. De distel is symbool van trouw!

In de schoolbijbel wordt het als volgt beschreven:

"Terwijl Petrus in het hof bij het kolenvuur zat en zich warmde, trad een dienstmaagd, de deurwachtster nader, bezag hem nauwkeuriger en zeide: 'Ook gij waart met Jezus de Galileër!'

Maar hij ontkende vóór allen en zeide: 'Vrouw, ik ben het niet; ik ken Hem niet en weet niet wat gij bedoelt!' **En de haan kraaide.** Kort daarna zag hem een andere dienstmaagd en zeide tot de omstanders: 'Waarlijk, ook deze was bij Jezus van Nazareth.' Hij loochende weder en zwoer: 'Ik ken de mens niet!' Na een wijle, omstreeks één uur later bevestigde het een andere en zeide: "In waarheid ook deze was met hem; want hij is een Galileër!" ... Wederom ontkende Petrus en begon zich te verwensen en te zweren; 'Ik ken de mens niet, van wie gij mij spreekt!'. En terstond terwijl hij nog sprak, **kraaide de haan ten tweede male.** Toen keerde de Heer zich om en zag Petrus aan.

¹⁴ Valhalla: Voor de Germaanse krijger was de dood op het slagveld de hoogste eer en de gesneuvelden kwamen meteen in het Walhalla (2 schrijfwijzen). Voorafbeelding van het Paradijs waar de dappere gesneuvelden voor Odins troon werden ontvangen met een groots feest.

¹⁵ Midgard: de middentuin, zoals de aarde werd genoemd.

¹⁶ Niflheim: de woonplaats van mist en donker, en in het hart ervan vloeide een onuitputtelijke bron.

¹⁷ H.A. GUERBER, *Noorsche Mythen uit de Edda's en de sagen*, Zutphen, 1913, p. 325.

¹⁸ Einherjar: het dodenheir van Wodan.

¹⁹ F.E. FARWERCK, *Noordeuropese mysteriën en hun sporen tot heden*, Deventer, 1978, p. 63.

²⁰ K.C. PEETERS, *o.c.*, p. 258.

²¹ *De Bijbel, uit de grondtekst vertaald*, Willibrord vertaling, Katholieke Bijbelstichting Boxtel, 1987, p. 1312.

En Petrus herinnerde zich het woord, dat de heer gezegd had: 'Eer de haan tweemaal kraait, zult **gij Mij driemaal verloochenen.**' En hij ging naar buiten en weende bitter.²²

De haan op de toren van de Rooms-Katholieke kerken was een gevolg van het voorgaande.

Er is ook nog *het windhaantje* dat naar alle richtingen draait, zoals Petrus...?

In de heraldiek: een verliefde haan ...

Afb. 4: Embleem van het Waalse gebied. Het originele ontwerp is van Pierre Paulus, 1913. Berust in het Musée de la Vie Wallone (Luik).

Het werd officieel als vlag aangenomen op 24 juni 1975. Na de grondwetsherziening van 1970 waarbij het land verdeeld werd in vier taalgebieden en drie autonome gemeenschappen, legde iedere gemeenschap haar embleem vast.²³

R. De Keyser & W. Dupon: België, drie gemeenschappen en vier taalgebieden.

C. Pama noteerde het volgende:

"Wordt altijd terzijde voorgesteld en heeft verschillende attributen. Hij kan gebekt, gepoot, gekamd, gebaard en gespoord zijn wanneer die delen een andere kleur hebben dan het lichaam. Zijn zij van dezelfde kleur dan wordt dit niet vermeld. De haan is kraaiend als hij zijn bek geopend heeft en stappend wanneer hij zijn rechterpoot oplicht. **Wanneer zijn staart als die van een pauw uitgespreid staat, noemt men hem een verliefde haan;** dit komt niet veel voor. Vooral in de Duffel (tussen Nijmegen en Emmerik) was de haan een geliefkoosde wapenfiguur."²⁴

Het wapen van de gemeente Puurs hierbij afgebeeld.

Afb. 5: het wapen van de gemeente Puurs zoals na de fusies van gemeenten ontstaan.

Jos Peeters schrijft er het volgende over:

"Mevrouw H. De Backer – Van Ocken, *Min. Van Cultuur van de Vlaamse Gemeenschap suggereerde voor Puurs 'een gevierendeeld wapen dat drie van de vier vroegere gemeenten combineert (Breendonk bezat geen wapen en behoorde tot Puurs), met het accent op Puurs dat twee van de vier kwartieren krijgt.*" (dit volgens een brief van 13.08.1980 aan de burgemeester van Puurs)

Dus: 1 en 4 : Puurs (Cisterciënzers)

2 : Liezele (de Croy)

3 : Ruisbroek (le Cocq)

Aldus wordt het gemeentewapen als volgt beschreven:

"Gevierendeeld – 1 en 4 in keel²⁵ geschaakte schuinbalk van twee rijen van zilver en van sabel.

2. Gevierendeeld 1 en 4 in zilver drie dwarsbalken van keel;

2 en 3 in zilver drie disselbijlen van keel, de twee in het schildhoofd afgewend.

3 Het kwartier linksonder verbeeldt de deelgemeente Ruisbroek.

Het wapen werd bij K.B. van 8 december 1952 als volgt beschreven:

'van zilver met een vechtende haan van sabel, gebekt, gebaard, gekamd en gepoot van keel.'

De haan verwijst naar Charles-Baudouin Lecocq, graaf van Humbeek, die de Heerlijkheid Ruisbroek in 1738 kocht van Frans Mosselman.²⁶

Volgens Jos Peeters werd in 1738 de heerlijkheid door het feodaal hof van Grimbergen verkocht aan Karel-Jozef-Boudewijn le Cocq, Markies van Warnecq. Deze verleende zijn wapen aan de Schepenbank van de Heerlijkheid. Jan-Pieter Helman was de voorganger van K.J.B. le Cocq.²⁷

²² J. ECKER, *Katholieke Schoolbijbel*, Brugge, 1954, p. 375-376.

²³ A. d'HAENENS, *Een verleden voor 10 miljoen Belgen*, Bibliocasete 2: Politieke Instellingen, Brussel, 1981, fiche 112.

²⁴ C. PAMA, *Prisma van heraldiek & genealogie*, Utrecht, 1990, p. 142.

²⁵ Keel: rode kleur in wapens.

²⁶ L. CALLAERT, *Gids voor Vlaanderen*, Antwerpen, 1995, p. 940.

²⁷ J. PEETERS, *Heraldiek van de gemeenten van Klein-Brabant*, in: *Jaarboek van de vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant* vzw, jg. XX en XXI, 1985-86, p. 11.

Een 'gesneden' haan

Het Franse werkwoord 'chaponner' wordt voor het castren van gevogelte gebruikt. Dat gaat terug op het Latijnse 'capo', '-nis' (kapoen), namelijk een gesneden haan. In het Picardisch Frans had 'chapon' de betekenis deugniet gekregen; die was ontstaan uit de scheldnaam 'chapon/kapoen' voor 'jood', vanwege de besnijdenis bij de Joden.²⁸

Als 'lijdend' voorwerp bij magische handelingen.

Afb. 6: *Heksen die een betovering uitvoeren, waarbij een haan, een slang en een ketel met vuur behoren.* Het is de bedoeling een regenvlaag te bezworen. Men geloofde dat de macht van de heksen er in bestond stormen te veroorzaken die machtig genoeg waren om oogsten te verwoesten en om schepen te doen zinken op zee. 'Aldus Archives.' Bron: J. KINGSTON, *Hexenzauber Hexenwerk*, Ullstein Buch, 1978, p. 34.

Als attribuut bij of onderdeel van ...

- de *Basilisk* ook *Basilicus*: een heraldisch monster dat de kop, borst en poten van een haan heeft, de tong van een slang en de vleugels van een vleermuis.²⁹
- *St.-Dominicus de la Calzada*, kluisenaar, XIIIde eeuw; een onschuldige was tot de galg veroordeeld en was gehangen, doch door tussenkomst van de heilige bleef hij

reeds vele dagen in leven; de ouders van de ongelukkige smeekten de rechter hun zoon te verlossen omwille van die bovennatuurlijke hulp; de rechter, die zich juist aan tafel zette, geloofde niets van de tussenkomst en zei: "*Uw zoon leeft net zoals deze kiekens die ik ga opeten!*"; maar de vogels in de saus lieten weer hun pluimen schieten, schudden zich wakker en trippelden uit de schotel!³⁰

Echt om uw ogen en oren niet te geloven!

- *Mercurius, god van het palestra* [oefenschool voor worstelen; ook voor de geest] aan wie de haan werd geofferd door de Grieken.

- *St.-Petrus*, apostel, in droeve herinnering aan zijn verloochening

Afb. 7: Michael Angelo Unterberger (1695-1758), *Allegorie van de waakzaamheid*, Innsbruck, Ferdinanddeum. De personificatie is zittend afgebeeld met als attributen: een boek, een bel, het vuur, een olielamp, een roede en een de haan die naar de waakzaamheid kijkt. Tekening weergegeven in tentoonstellingspromotiebrochure van bovengenoemde schilder in het Dommuseum van Salzburg, 1995.

Citaten, gezegden, spreekwoorden, uitdrukkingen en vergelijkingen

- *Kraait de hen en zwijgt de haan, dan is er in het huis iets mis gegaan.* Anoniem.³¹ We zijn hier duidelijk bij het thema: 'De Strijd om de Broek' een onderdeel van het genderperspectief. Omtrent dat onderwerp organiseerde UFSIA, de vakwerkgroep Geschiedenis, een lessencyclus voor historici en belangstellenden in 2002.

²⁸ B. MESOTTEN, Een stier kan gecastreerd worden, in: *Kerk & Leven*, 5 maart 2003, p. 2.

²⁹ C. PAMA, o.c., p. 48.

³⁰ Broeder LEOPOLD, o.c., p. 84.

³¹ F. VORSTMAN, *Levenswijsheid in citaten*, Antwerpen, 1963, nr. 479.

Afb. 8: Gravure van Cornelis Matsys (1510/11-1556/57) uit 1539, 86 x 110 mm, Kon. Bibliotheek Albert I, Brussel, 1985.

“TIS HIER GOEY VENTE LAET DRUCK VERSLAEN DWORT AL VER COCHT EERT VOORT IS GHEDAE”

* vente: verkoop

In een herberg zien we twee vrijende koppels, één vrouw besteeft een man, terwijl de andere medeplichtig is. Een nar slaat het tafereel met enthousiasme gade. Bron: J. VAN DER STOCK, Cornelis MATSYS, Brussel, 1985, cat. 27.

In het midden bovenaan rechts zien we een gearceerde tekening. Daar willen we het vooral over hebben.

Afb. 9: Deze prent sluit aan bij voorgaande afbeelding.

De onderkast luidt:

“TIS DEN HUYSE EEN GROOT V[ER]DRIE[T]

DAER DE HI[NNE] CRAYT E[N]D[E] [DE HANE NIET]”

Beschrijving: Op de prent zien we een man die boven twee eieren zit, terwijl een hen het hoofd ophelt, alsof ze wil kraaien zoals een haan. Deze laatste, herkenbaar aan zijn lange staartveren, pikt voedsel van de grond en wordt gevolgd door twee kuikentjes.

BETEKENIS:

In de prent wordt het tegengestelde van de werkelijkheid uitgebeeld aldus was ze een verwittiging aan de mannen, om waakzaam te zijn voor de vrouwelijke macht, die hen (vrouwen) ten slotte ten val zal brengen. In de voorgaande afbeelding zien we een gedeeltelijke uitbeelding daarvan.

Bron: J. VAN DER STOCK, Cornelis MATSYS, Brussel, 1985, cat. 27.

- De haan kraait het hardst op zijn eigen mesthoop: wie op zijn eigen grond staat, kan licht een groot woord voeren; wie in zijn eigen omgeving is kan zich het best verdedigen.³²

- Hij stapt als een stoterse haan: hij loopt trots langs de weg.

Een stoter is 12 cent; de stoterse haan was voor kinderen een prachtig geschenk op St.-Niklaas; zulk een haan van speculaas werd voorgesteld met een fiere gang, steeds met de poot opgetrokken.

³² K. TER LAAN, *Nederlandse spreekwoorden/spreuken en zegswijzen*, s.l., 1988, p. 111.

- *Hij hangt de gebraden haan uit*: hij doet zich voor als een grote meneer, geeft veel geld uit, is prachtig gekleed; 't is een opschepper.

Let.: hij stelt zich aan als de gebraden haan. Vroeger kwam bij oogstfeesten en bruiloften een gebraden haan in zijn geheel op tafel.

De Beer en Laurillard verwijzen naar vroegere uithangborden van gaarkeukens; daaruit is dan 't woord uithangen te verklaren.³³

- *De mager hanen kraaien het hardst*: wie arm is voert vaak het hoogste woord. (Vlaams)³⁴

- *Een goede haan is niet vet*: of *Een magre haan en vette hin is 't bewijs van zoete min*.

Johan DE BRUNE, 1. Banketwerk, 1660.
2. Nieuwe Wijn, 1663.³⁵

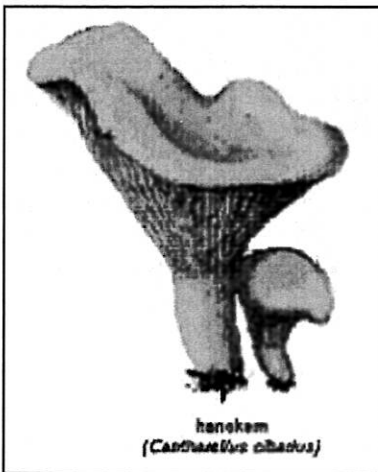
Symbolisch kunnen we dit plaatsen bij liefdes- en levenslust.

- *Met voeten en beken Plagh de haen tot sich te trekken*
Jacob CATS, uit de *Dichterlijke werken van Jacob Cats*, Amsterdam, 1828.³⁶

- "*De bengels zagen rood als 'n hanenkam* – de drank had hun hoofd verwaasd."

Gelezen in *Sinte Mette* van F. Perckmans, drukkerij 'Ateliers Monne', Mechelen., 2de herziene druk, p. 45.

Gelijkend op een HAAN

- het hanengewicht: categorie bij het boksen.
- de hanenpoot: slecht gevormde letter gelijkend op de poot van een haan.
Onleesbaar geschrift. *'t Is hanenpoten en baksteen*.³⁷
- de hanenvoet: de boterbloem.³⁸

³³ *Ibidem*, p. 111-112.

³⁴ *Ibidem*, p. 112.

³⁵ *Ibidem*, p. 112.

³⁶ M.A. VAN DEN BROEK, *De Spreekwoorden van Jacob Cats*, Antwerpen en Rotterdam, 1998, p. 54.

³⁷ *Verschuere's modern woordenboek en atlas*, Turnhout en Brussel, 1965, p. 413.

³⁸ *Ibidem*, p. 413.

³⁹ P. VAN ZUMMEREN, Uit den grooten VOLKSKALENDER, in : *Kerk en Leven*, nr. 26/27/28, 26 juni 2002, p. 2.

⁴⁰ Hadding: uitverkoren krijgsman uit het leger van Odin.

Ook van het WEER weet onze HAAN iets af!

Uit den grooten VOLKSKALENDER van Paul Van Zummeren (+ 2002)

ALS SINTE-PIETERS HAANTJE KRAAIT
KOMT REGENWEER ONS TOEGEWAAID

In de loop van een jaar komen er talloze weerspreuken voor, die worden gestoffeerd door karakteristieken uit de bijbel. Zoals bovenstaande spreuk, waarin verwezen wordt naar het bijbelverhaal dat de haan driemaal kraaide toen Petrus in het nauw was gedreven.

Op 29 juni is het de naamdag van Petrus, maar tegelijk ook Paulus. De haan die in bovenstaande spreuk ter sprake wordt gebracht, speelt in vele andere weerspreuken een 'woordje' mee.

ALS 'T HAANTJE NA DE MIDDAG KRAAIT
IS 'T ZEKER DAT HET WEER VERDRAAIT

ALS NOG 'S AVONDS KRAAIT DE HAAN
KONDIGT HIJ ONS VRIESWEER AAN

KRAAIT DE HAAN TOT IN DE NACHT
DAN WORDT ER ANDER WEER VERWACHT

HANENGEKRAAI IN DE VROEGE MORGEN
MOET SCHOON WEERKE ONS BEZORGEN³⁹

Sagen

F.E. Farwerck schrijft er het volgende over:

"Zo ging het verhaal in vele landen, dat de man, die de weerwolf wilde worden, een harig kleed of een harige gordel om moest doen – dus oorspronkelijk een wolfshuid of een daarvan gemaakte gordel – en zich naar een kruisweg moest begeven, waar hij des nachts om twaalf uur **met een zwarte haan** moest staan. Dan zou de duivel in een koets komen aanrijden en op een teken moest men de haan midden op de kruisweg offeren. De wegkruising was ook in de heidense tijd een plaats voor gewijde handelingen en de koets, waarin de duivel zou komen aanrijden, herinnert ... aan Wodan, die, ..., de Wagengod was, ... Dat het **een haan** was die **geofferd** moest worden, zal wel samenhangen met het feit dat bij verschillende gelegenheden de haan in verband met Wodan en de dodenwereld wordt gebracht. Hadding⁴⁰ die vergezeld van een vrouw in de onderwereld afdaalde en dat de hem vergezellende vrouw daar een haan offerde, die dan weer her-

leefde. Ook werd vroeger bij de oogst een haan geofferd en dit offer geschiedde voor Wodan, die, ..., bij de landbouwende bevolking nog lang een grote rol speelde, al werd zijn naam niet meer genoemd en stelde men er veelal die van 'de Oude' voor in de plaats."⁴¹

Sprookjes

Die Bremer Stadtmusikanten, in: *Kinder- und Hausmärchen* van de Brüder Grimm (Jakob 1785-1863 en Wilhelm 1786-1859).

Een man die een ezel had, die versleten was, dacht die af te voeren. Maar ook de ezel dacht na en trok op pad naar Bremen om stadsmuzikant te worden. Onderweg ontmoette hij een zwaar ademende hond die mee op stap ging. Daarna kwamen ze een kat tegen die door haar bazin bijna verdrinken werd. De ezel en de hond namen haar mede omdat ze zo goed was in 'nachtmuziek'. Ze kwamen op hun gedrieën voorbij een boerderij waar een haan zat.

Ik citeer:

"... da sasz auf dem Tor der Haushahn und schrie aus Leibeskraften [uit alle macht]. 'Du schreitest einem durch Mark [merg] und Bein', sprach der Esel, 'was hast du vor?' [Wat wil jij?] – 'Da hab ich gutes Wetter prophezeit', sprach der Hahn, 'weil unserer lieben Frauen Tag [Feest van Maria] ist, wo sie dem Christkindlein [Het Jezuskind] die Hemdchen gewaschen hat und sie trocknen will; aber weil morgen zum Sonntag Gäste kommen, so hat die Hausfrau doch kein Erbarmen [medelijden] und hat der Köchin gesagt, sie wolte mich morgen in der Suppe essen, und da soll ich mir heute abend den kopf absneiden lassen. Nun schrei ich aus vollen Hals [met volle kracht] so lang ich noch kann."⁴²

De haan werd meegenomen om zijn *gute* stem. Daar ze in één dag de stad niet konden bereiken, moesten ze overnachten en ze hadden ook grote honger. In de verte zagen ze een verlicht raam van een rovershuis. In de kamer achter dat raam stond een lekker gedekte tafel.

De hond plaatste zich op de ezel, de kat op de hond en de haan op de kop van de kat. Ze maakten voor het raam zoveel lawaai dat de rovers vluchtten.

Daarna namen ze ieder volgens zijn eigen aard rust in het huis. De rovers kwamen terug en stuurden een verkenners uit die ze zo gek maakten dat de rovers niet meer in het huis durfden komen. De Bremer Muzikanten bleven er.

- *De sprookjes van de gouden Haan van Puschkin*. Deze werden prachtig geïllustreerd met houtsneden van Bilibin (1910).

Lijdend voorwerp van volksvermaak: Hanengevechten

Afb. 11: André Toussaint (°1932), *Hanengevecht*, houtsnijwerk, 1958, 415 x 285 mm. (pl.64).

Uit: *Le Cabinet des Estampes*, dertig jaar aankopen: 1930-1960, Koninklijke Bibliotheek, Brussel, 1961.

- *Zijn haan wil koning kraaien*⁴³

Voor de hanengevechten gaan we te rade in de *Guide de Flandre et Artois mystérieux*. Men verwijst naar het boek *L'Empreinte du Dieu* van Maxence Van der Meersch. Het gebeuren speelt zich af in de graanschuur van Gomar t' Joens:

"Une foule dense [dicht opeen] emplissait cette salle sombre. Assis, debout, juchés sur des chaises et des bancs, une centaine de spectateurs formaient cercle autour d'une arène enclose d'un grillage. Dans cette arène, parc d'environ six mètres carrés, deux hommes debout se présentaient l'un ... l'autre leur coq. L'un des deux hommes était le vieil Hendriek Van de Goo, qui 'armait' toujours pour Gomar. C'est -à-dire qu'il se chargeait d'adapter aux ergots [spoor van een haan] des coqs l'aiguille d'acier de six centimètres avec laquelle les bêtes frapperont."

Les paris [munt?] s'échangeaient. Paysans, rentiers, ouvriers, hommes et femmes entretenaient le vacarme [lawaaï].

"Chacun dans son coin, les coqs se surveillaient. L'un des deux, le grand roux, une bête de onze livres [pond: gewicht], était ... Gomar. ... L'autre coq, plus petite, le plumage sombre avec des reflets bleuâtres ... Les longues armes attachées aux ergots semblaient des lames d'épées qui troussent [versieren?] fièrement les manteaux..."

"Et le même bond furieux les jeta l'un vers l'autre, d'un seul élan (...). On les vit s'enlever, armes en avant, s'emmêler [in mekaar gedraaid], frapper du bec, des ailes, des pattes. Il n'y eut plus qu'une confuse bataille, deux boules vivantes, ébouriffées [de pluimen in de war], informes, et d'où les plumes volaient. Cela dura quelques

⁴¹ F.E. FARWERCK, o.c., p. 218-219.

⁴² Brüder GRIMM, *Kinder- und Hausmärchen*, in: O. VAN DOORSSELAER, *Deutsche Schülerbibliothek*, Gent, s.d., p. 40.

⁴³ K. TER LAAN, o.c., p. 112.

secondes, au milieu d'une clameur frénétique (...). Et tout à coup, sans qu'on sût comment, les deux bêtes se séparèrent, se retrouvèrent ... un mètre l'un de l'autre, dépenaillées [haveloos], sanglantes. Le bleu boitait, traînait sa patte droite brisée, tentait gauchement de la manoeuvrer. Le grand rouge, le coq de Gomar, soufflait, ouvrait le bec et le refermait, ravalait des choses, du sang qui l'étouffait.

"Il en teint dans le gave, disait-on. Il est engavé."

"Il y eut, une troisième fois, une confusion frénétique choc de deux fureurs, une volée de plumes et de gouttelettes rouges, le bruit sonore des armes frappant les planches, un cri: 'Une joute [steekspel] de tête! Une joute de tête!'"

"Et quand on pût distinguer quelque chose, on revit les deux oiseaux côte à côte, abattus tous les deux, et les membres inextricablement emmêlés. Ils tressautaient [opspringen], se débattaient, sans pouvoir se remettre debout. L'arme du grand coq de Gomar, chose fréquente, avait traversé, la tête du coq bleu, et crevé, les deux yeux. Et le premier, retenu par sa patte, battait des ailes pour se relever, tandis que l'autre mourait dans une convulsion désespérée."

"Pour gagner, il fallait que le coq de Gomar se relevât et se tint debout trois minutes. Le coq eut un sursaut et se redressa. Teindra! - Teindra pas! Vingt francs! Tope! [de handslag geven]"

"Trois minutes! annonça l'arbitre. Et une clameur gigantesque, jurons, rires, huées, tapage formidable, lui répondit. Gomar avait gagné. A ce moment, le grand coq s'affaissa doucement, se coucha pour mourir."⁴⁴

Lange tijd bleven dergelijke gevechten clandestien. Tussendoor waren er grote controversen tussen de voorstanders en de leden van dierenbeschermingsorganisaties. De eerste groep was blij met het decreet van 1 augustus 1968 dat de hanengevechten toeliet op voorwaarde dat ze verbonden waren met een lokale ononderbroken traditie.⁴⁵

De maandag na Driekoningen hadden dergelijke gevechten plaats in Vlaanderen.

Ik wilde u dit uitzonderlijke document niet onthouden.

We moeten zeker niet hypocriet neerkijken op dit voorbije volksvermaak. In deze tijd is het niet beter. Wanneer we sommige tv-programma's met videofilms van amateurs bekijken over allerlei ongelukkige wedervarens van kinderen en volwassenen en waarbij de montageband 'wansmakelijk' gelach laat horen bij de soms erg pijnlijke wedervarens van de voornoemden. Als dieren moeten beschermd worden tegen wreedheden, moeten de mensen

des te meer beschermd worden tegen wreedheden van anderen, die als motief hebben er een stevige euro mede te verdienen en er smakeloze kijkcijfers mede te halen om reclame te strikken.

Over de beeldvorming bij hanengevechten, daarover lezen we in *Iconologie* van Erwin Panofsky het volgende: *"In de klassieke kunst werd de rivaliteit tussen Eros en Anteros blijkbaar niet alleen als een worstelwedstrijd of als een fakkelloop, maar ook nog wel op andere manieren weergegeven, b.v. twee Cupido's leiden een hanengevecht."⁴⁶*

De Venetiaanse beeldhouwer Niccolo Roccatagliata, bijgenaamd de meester der putti, stelde bij één van zijn charmante bronzen statuetten een kleine putto voor met een haan in zijn linkerhand en een andere, tot dezelfde serie behorend, wrijft zelfs zijn ogen uit.⁴⁷

Haanrijden

Bij K.C. Peeters vernemen we daar het volgende over:

"Een ander gebruik, wel meer barbaars, doch wel als 'voornaam' aangezien, was het 'haanrijden' of 'gansrijden'. Dinsdags met vastenavond trokken de 'boerenjongens' op versierde en opgесmukte paarden gezeten, naar een bepaalde plaats waar het jaarlijks plaatsvond. Daar hing men dwars over de weg aan een koord een gans, waarvan men de nek met zeep bestreken had, of een 'hanekevie' waaruit een grove haan zijn kop stak. Om de beurt reden de ruiters onder de gans of haan door en wie het dier de kop uittrok werd tot koning uitgeroepen. Plagers trokken met de koord om 't lang te doen duren en ieder zong vrolijk:

*En die den haan den kop uittrekt,
die zal de koning zijn!*

*Op zijnen hoed geschreven
en koning zal hij wezen.*

En die ..."⁴⁸

⁴⁴ *Guide de Flandre et Artois mystérieux (Pas-de-Calais)*, Paris, 1966, p. 23.

⁴⁵ C. MALBRANKE, *Guide de Flandre et Artois mystérieux Pas-de-Calais*, Paris, 1966, p. 23-25.

⁴⁶ E. PANOFSKY, *Iconologie*, Antwerpen, 1970, p. 231.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 232.

⁴⁸ K.C. PEETERS, o.c., p. 106.

Omen/voorteken

In *Voortekenen en Bijgeloof* vernemen we dan weer volgende bijzonderheden:

“De haan heeft de naam de vijand te zijn van alle geesten en demonen.

- Hij kraaide toen Christus was geboren en daarom zal op de Dag des Oordeels alles wat haan heet, zelfs de ijzeren hanen op de torenspitsen, luid gaan kraaien, zodat de levenden en de doden ervan ontwaken.
- Witte hanen brengen geluk, maar zwarte worden in sommige streken van Europa als medestander van de duivel beschouwd.
- Kraait er een haan wanneer men op weg is naar z'n werk, dan wordt de dag goed.
- Indien hij vroeg in de avond kraait, is het de volgende dag slecht weer.
- Kraait hij 's nachts, dan zal iemand uit het gezin sterven.
- Kraait hij met de kop naar de deur gericht, dan zal die dag een vreemdeling op bezoek komen.
- Een haan die op een stok blijft zitten, betekent dat het zo dadelijk zal gaan regenen.
- Als men een haan over het lichaam van een zieke wrijft en het dier dan in de zee gooit of het een eind buiten de streek brengt, 'neemt het de ziekte mee'.
- Medicijnen werken het beste wanneer de haan 's morgens kraait.”⁴⁹

Ook in *Omina* van Paul Hermant vernemen we één en ander:

“Te Linden zegt men, dat, wanneer een hen het zingen van de haan nabootst, de pachteres zal meester zijn in het huishouden.

Te Lesbos wordt gezegd, dat een zingende hen geluk brengt aan het huis, wanneer zij naar het Oosten is gekeerd; zo zij daarentegen met de bek naar het Westen staat, voorspelt zij ongeluk; in dit geval wordt ze gedood en de vader, hoofd der familie, is verplicht ze op te eten, daar hij het is aan wie het ongeluk zou overkomen zijn. (In Sicilië is het de meesteres) Dergelijke opvattingen bestaan eveneens in Italië, in Duitsland, in Rusland, in Frankrijk, bij de Arabieren, de Chinezen en de Hottentotten.”⁵⁰

Als schoolboek in de 17de eeuw in Nederland

Afb. 12: *Het Hane-boek*

In de 17de eeuw werden 'bédingen' door het A-B-bord en de grote en kleine haan vervangen. Deze 'Hane-boeken' ontleenden hun naam aan de bekende vogel op het tielblad, met het bovenschrijf: “Gij kinders leert u lessen wel,” en het onderschrift: ‘s Morgens de haen sijn ijver vroeg bewijst: Leert jonge jeugt dat u oock zoo prijst. Bron: J. SCHOLTEL en A.W. SIJTHOFF, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeven-Tiende eeuw*, Leiden, s.d., p.95.

Op dezelfde pagina van het hierboven genoemde boek vernemen we nog het volgende:

“Meermalen werd dit versje veranderd, doch het boek zelve wordt, doch naar de tegenwoordige spelling en niet meer op bord papier gedrukt en in francijnen [perkament] omslag, op sommige scholen nog gevonden. Op het Haneboek volgden: ‘Niervaerts oprecht onderwijs van de <Letterconst> en de <Letterconst van Hakvoord> ...”

De Druivelaar ... eens lustig glimlachen

DE REDEN

- Pa, waarom kraait de haan zo dikwijls?
- Een haan kraait telkens als er gelogen wordt, is de wijze uitleg van vader.
- Maar de haan kraait toch het meest 's morgens vroeg, als alle mensen nog slapen? merkt Jantje op.
- Natuurlijk, kind, op dat ogenblik worden de kranten gedrukt.

Donderdag 20 maart (Buienmaand) 1997, 12de week 79-286

⁴⁹ P. WARING, *Voortekenen en Bijgeloof*, Bussum, 1980, p. 59.

⁵⁰ P. HERMANT, *Omina of Voortekenen*, in : *Brabantsche Folklore*, nr. 65, 11e jaar, p. 12-13.

TWEE HANEN ... die nog geen internet hebben
Twee hanen zitten zich te vervelen in het kippenhok.

- Ach, kon ik maar iets grappigs verzinnen, zegt de ene, ik verveel me hier dood.
- Ik weet iets, roept de tweede, laat ons in het restaurant naar onze blote gebruiende vrouwen gaan kijken!

Vrijdag 17 januari (Vorstmaand) 1997, 3de week 17-348

Vorkomen

- Op de Grote Markt te Mechelen naast "De Beyaert", nu (2002) in gebruik door de post, oud-gemeentehuis, staat er een gebouw met op de topgevel *een gouden haan*.

Op het huis vinden we de volgende vermelding:

"In het Anno 1773 HAENTIEN." De fraaie klokgevel werd in opdracht van het stadsbestuur gebouwd door de meester-kapper Guillelmus van Buscom. De oorspronkelijke driehoekige geveltop werd geconstrueerd en het bekroonende "Haentjen" werd teruggeplaatst.⁵¹

Nu (2003) is het een herberg.

- De haan komt voor in het wapen van Wallonië. Hiermee drukt dat gewest zijn (culturele?) verbondenheid uit met Frankrijk.

De 'Gallische' haan ontstond als embleem door de Romeinen die een haan gallus noemden; vandaar door woordassociatie gebruikt voor de Galliërs. De Galliërs zelf hadden als geliefd symbool de leeuwerik: Fr: *l'alouette* / Lat.: *alauda*.⁵²

-Nicolai Rimski-Korsakow (Tisjwin 1844 - Lubensk 1908). In *Eeuwige Muziek* lezen we daarover het volgende:

"Hij doet niets liever dan met welige orkestklanken een stoet beschrijven: de stoet van de koning uit 'Sneeuwwitje', de optocht uit *De gulden haan* ..."⁵³

- De gemeente Den Haan aan zee is één van de mooiste Vlaamse kustgemeenten, weinig hoogbouw, veel villa's en veel groen.

- Een stoet die de haan eer aan doet, is er ook. Zo ging te Deinze op 24 mei 1987 de 16de editie uit van de stoet van Canteclaeer. Ontwerp en algemene leiding: Drs. F. Vroman.

Afb. 13: Dit is de haan van het "Canteclaeercomité Deinze". Hij draagt een soort scepter en een medaille. Hij was afgebeeld op de affiche van de tentoonstelling *Hanen en Haantjes* in Deinze (24 april – 9 mei 1999).

Afb. 14: Voor filet-doorstopwerk komt de haan ook geregeld aan bod. Hieronder een parmantige haan tussen lovertjes.

- Jean-Luc Dehaene was tussen 1990 en 2000 lange tijd eerste-minister van België. Hij had een grote collectie hanen, vooral in aardewerk en porselein. Wanneer hij ergens officieel ontvangen werd, kreeg hij dan ook wel eens een (namaak)haan ter beschikking. Hij stelde ook graag zijn collectie of een deel ervan ter beschikking voor tentoonstellingen. Daarmee scoorde hij vooral goede punten in Wallonië.

⁵¹ M. EEMAN, *Open Monumentendag te Mechelen 1990*, Mechelen, 1990, p. 18.

⁵² R. PÉRONOUD, *Le Moyen Age raconte, ... mes neveux*, Paris, 1983, p. 38.

⁵³ J. VAN ACKERE, *Eeuwige muziek*, Hasselt, 1960, p. 145.

Afb. 15: Deel van het voorblad van het tijdschrift *Haenepootjes*, jan. 1999; Bijlage van *Keerpunt*.

- De Franse nationale voetbalploeg droeg op de wedstrijd van 19 mei 2002 tegen de Belgen, wedstrijd die de Fransen verloren met 1-2, een schildje met erop een haan.

In Larousse lezen we daar het volgende over:

*"Le coq, plus souvent appelé, coq gaulois, est l'un des emblèmes nationaux de la France. Il décora les drapeaux sous la Révolution, disparut sous l'Empire; reparut en 1830, et fut supprimé, de nouveau par Napoléon III. Il figurait sur les monnaies d'or de la troisième République."*⁵⁴

Zinnebeeld van de Franse Republiek.⁵⁵

- De Mechelse koekoek en de winkelketen Carrefour. In 2001 nam bovengenoemde winkelketen de GB's over. In hun promotiefolder heet het: *"Een ware terugkeer naar de bron. Na het (Belgisch Wit-Blauw) rundsvlees, het varkensvlees [vooral in West-Vlaanderen], de Noorse zalm, de Bretoense forel, de Zeeuwse mosselen, de Franse kazen en de Belgische scharrelkip treedt nu ook de Mechelse koekoek toe tot de kwaliteitsketens van Carrefour."*

Je kunt hem in niet-commerciële omstandigheden bekijken in de boerderij van het Mechelse Tivolipark, ten Noorden van Mechelen, langs de Antwerpsensteenweg.

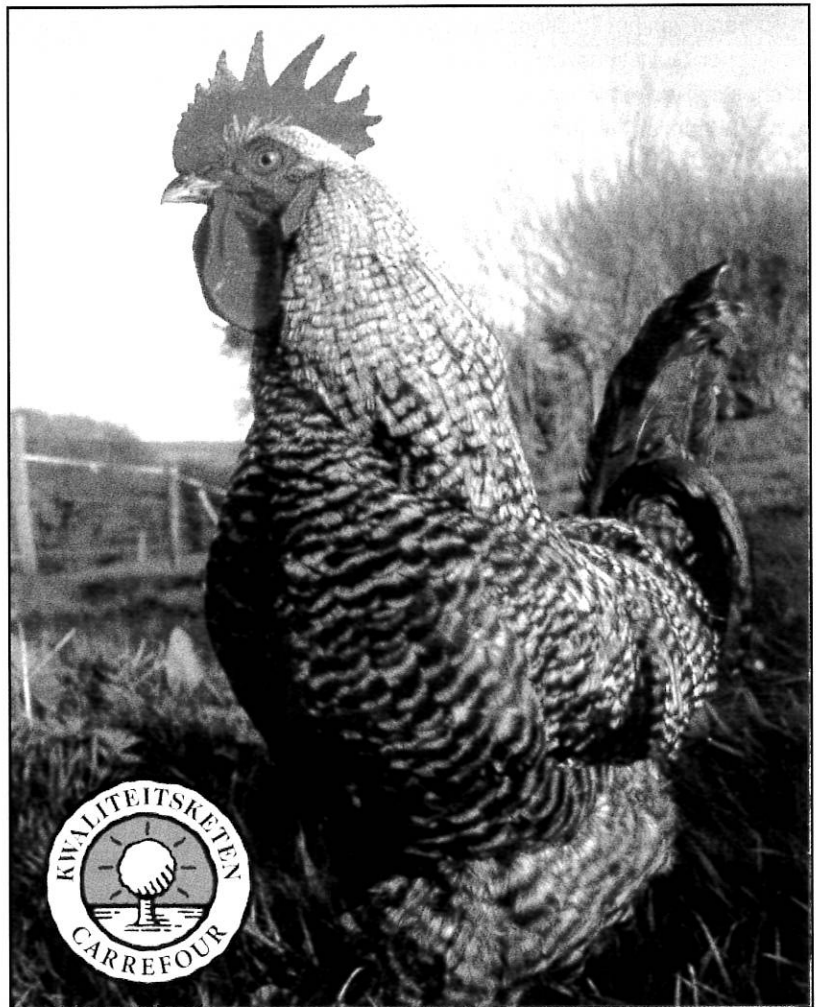
Afb. 16: De Mechelse Koekoek: de haan.

Uit bovengenoemde folder:

"Een lang verhaal, een gesmaakte comeback. Als resultaat van een kruising tussen een lokale pluimveesoort en geïmporteerde Indische kippen, werd de Mechelse koekoek gefokt in de Kempen en verkocht op de markt van Mechelen vanaf de 19de eeuw. De nauwkeurige rasbepalingen werden vastgelegd vanaf 1891. Deze smakelijke kippenvariëteit werd heel snel een succes, maar even gauw, door toedoen van twee wereldoorlogen en de opkomst van de 'industriële' kip raakte de Mechelse koekoek in de vergeethoek.

... De afstammingslijn werd nagetrokken en echt verklaard door het 'Genootschap van de Mechelse Koekoek'.

De Mechelse zoals we die vandaag kennen, verschilt van zijn voorvaderen door zijn hoger gewicht (1,6 kg gemiddeld) en zijn lichtere vleeskleur. ... De Mechelse koekoek is een mooi dier, met een fiere houding en een royaal zwart-wit pluimdekken dat tot aan zijn poten reikt. zijn unieke smaak dankt hij aan meerdere factoren: hij loopt vrij rond en wordt gevoederd met zuivere graansoorten ..."

⁵⁴ C. AUGÉ, *Larousse Universel en 2 volumes*, Paris, 1922, p. 523.

⁵⁵ *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht en Antwerpen, 1992, p. 886.

Eindigen met poëzie

CANTECLAAR

*In 't gulden middaggloren,
Volernstig, met zijn breede broek
En lange scherpe sporen
Daar staat hij, kloek,
De groote baas,
Te midden van den kiekskensraas,
Van "kom" alhier, en "kijk" aldaar,
De struische preutsche Canteclaar!*

*Hij snokt den nekke rechts en links,
En rept zijn stappen, zie! Hoe flinks!
En kijkt : "Wat wordt er hier bereid?"
En hurkt : " Wat wordt er daar gezeld?"*

*Getaterd
En gesnaterd?"
Zie! hij stapt vol bezigheid!
Haait
En draait⁵⁶
Hier alles goed?
" Daar! geen ruzie, wild gebroed!"
En dan kijkt hij fier, met lust,
Keest zijn volk in stille rust;
Stekt een strooike langs den grond ,
Loopt gejaagd een eindje rond*

*En dan ... ei! nu almedeen
Vliegt hij op om, hoog alleen,
Op den tas zijn welgevallen
En zijn blijheid uit te schallen.
Ze moeten 't hooren over 't land!
Hij rekt den hals, zijn kropper spant,
Hij pinkoogt, nijpt zijn oogen toe:
Koekeroerikoe!
Ze en weten 't ginder nu nog niet!
Hij draait zijn stijven kop ... en ziet!
Daar nijpt hij weer zijne oogen toe:
Koekeroerikoe!
Dan staat hij moe
Van 't danig, danig weren;
Hij schudt zijn veëren,
En hoort hoe zijn gebuur uit gindsch gedoe
Hem tegenstoeft met: Koekeroerikoe!⁵⁷*

Cantecler bv, de Bilt

Uit: *het Scheldeland*, Dendermonde, bij Van Lantschoot, 1907.

A. ELIOT e.a., *Mythen van de mensheid*, Hasselt, 1977.
M. VAN DEN BERK-MERTENS, *hemels handwerkboek*, de Bilt, 1976.

Dank: Paul Servaes.

Harry Vermeir
Clemenceaustraat 271
2860 Sint-Katelijne-Waver

⁵⁶ haaien en draaien, eindrijmen; om te zeggen: Gaat of gebeurt hier alles goed? In 'nen haai en nen draai': in een oogwenk. Haaien, onov. werkwoord is scheef of schuins lopen.

⁵⁷ Ter vergelijking: *De Haan*, door Jan Van Droogenbroeck; *Pachthofschildering*, door G. Gezelle; *De Zwane*, door Albrecht Rodenbach.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 15, 1961, nr. 5-6,	Tegelnummer	5,00
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 27, 1973, nr. 6,	Abdijen en landbouw	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	Snoepgoed	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 35, 1981, nr. 2,	Bijen	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4,	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 2-3,	Meidagen 1940 WO II in Vlaanderen	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 48, 1994, nr. 2,	Schuttersgilden	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 2,	Tabaksgeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenis	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991) of 1,85 euro (1992-1996) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

H. Vannoppen, <i>Midden-Brabant, een grensgebied tussen Brusselse bieren van het lambiektipe en de Leuvense tarwe- en gerstebieren</i>	2
L. Van de Sijpe, <i>De archieven van kerkefabrieken 19de-20ste eeuw: een miskande historische bron Het Limburgs voorbeeld</i>	9
D. Vanpée, <i>Frietkramen, frieten en aardappelen</i>	22
J.-M. Lermyte, <i>De onderwijswet van 1879</i>	42
J. De Vuyst, <i>Monsters kleuren het anekdotisch lied</i>	49
H. Vermeir, <i>Symbolen in verleden en heden: de HAAN, doorgelicht</i>	59

ONS HEEM
driemaandelijks tijdschrift
jaargang 56, nummer 2
april-mei-juni 2003
ISSN 1370-6489

COLOFON

Ons Heem is een uitgave van
Heemkunde Vlaanderen vzw
Kerkstraat 17
2970 's-Gravenwezel

 03/658.90.34

 03/685.59.30

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx

Gudstraat 13

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2003.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 februari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.